

મારી જીવનકથા

જવાહરલાલ નેહરુ

અનુવાદક

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

મારી જીવનકથા

જવાહરલાલ નેહરુ

મૂળ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારનાર
મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

પાંચસો રૂપિયા

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦, ૧૯૩૬
સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૮,૦૦૦, ડિસેમ્બર ૧૯૪૭
પુનર્મુદ્રણ, પ્રત ૧૦૦૦, ઓગસ્ટ ૨૦૧૪
કુલ પ્રત: ૨૩,૨૦૦

ISBN 978-81-7229-639-1

મુદ્રક અને પ્રકાશક

વિવેક જિતેન્દ્ર દેસાઈ

નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

ફોન: ૦૭૯-૨૭૫૪૦૬૩૫, ૨૭૫૪૨૬૩૪

E-mail: sales@navajivantrust.org

Website: www.navajivantrust.org

સ્મૃતિશેષ કમલાને

ભાષાંતર વિશે બે બોલ

પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવું એ કાંઈ રમતવાત ન હતી. અંગ્રેજોની અંગ્રેજીમાં લખાયેલા એ બુલંદ વાક્યપ્રવાહને કોઈ પણ દેશી ભાષામાં ઝીલવો કઠણ છે. એ ઉપરાંત એને જેટલો સમય આપવો જોઈએ એટલો હું આપી નથી શક્યો. વાચકવર્ગ દોષો વિશે મારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરશે તો બીજી આવૃત્તિ વધારે સારી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પુસ્તકમાં અનેક સ્થાને ગુજરાતી વાચકને ટિપ્પણની મને જરૂર જણાઈ. આરંભમાં તો ઠીક ઠીક ટિપ્પણ આપવાં શરૂ કર્યાં. પછી લાગ્યું કે એથી પુસ્તકનું કદ બહુ વધી જશે એટલે કાંઈક કરકસર કરી. મને આશા છે કે વાચકને આ ટિપ્પણોથી પુસ્તક સમજવામાં મદદ થશે. જે ટિપ્પણોની નીચે સહી નથી એ પંડિત જવાહરલાલનાં પોતાનાં છે. ભા. ક.ની સહીવાળાં ટિપ્પણ ‘ભાષાંતરકર્તા’નાં એટલે મારાં છે.

વર્ધા, તા. ૧૭-૧૨-’૩૬

મહાદેવ દેસાઈ

બીજી આવૃત્તિ વિશે

પહેલી આવૃત્તિ ઉતાવળે બહાર પાડવામાં અનેક નાનામોટા દોષો રહી ગયેલા તે આ આવૃત્તિમાંથી દૂર થયા છે. કેટલાક ટીકાકારોએ સૂચવ્યું છે કે ઉપોદ્ઘાત બીજી આવૃત્તિમાંથી દૂર કરવો જોઈએ. હું દિલગીર છું કે એમની સૂચનાને માન આપવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી.

વર્ધા, તા. ૬-૫-’૩૭

મહાદેવ દેસાઈ

ચોથી આવૃત્તિ

પંડિતજીની આત્મકથાની આ ચોથી આવૃત્તિ થાય છે. છેલ્લી આવૃત્તિમાં કાઉન કદ કરી બીબાં નાનાં વાપરેલાં અને ચિત્રો પણ કમી કરેલાં, જેથી કિંમતમાં વધારો કરવો ન પડે. આ વખતે પાછું કદ ડેમી અને બીબાં ચાલુ કરી લેવામાં આવ્યાં છે, અને ચિત્રોની સંખ્યા પહેલાં જેટલી વધારી લીધી છે. પરિણામે કિંમતમાં વધારો કરવો પડ્યો છે.

એક વસ્તુ નોંધવાની જરૂર લાગે છે. આ વખતે સામાન્ય રીતે તો પંડિતજીનાં ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી નથી મૂકી અને ભાષાંતરકર્તાનાં ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી મૂકી છે. પણ જ્યાં એક જ પાના ઉપર બંનેનાં ટિપ્પણ આવે છે ત્યાં બંને નીચે જેનીતેની સહી મૂકી છે. વળી એક જ પાના ઉપરનાં ભાષાંતરકર્તાનાં અનેક ટિપ્પણોમાંના દરેકની નીચે સહી ન મૂકતાં અંતે જ મૂકી છે.

છેલ્લી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયા બાદ પંડિતજીએ એક પ્રકરણ નવી અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં નવું લખીને ઉમેર્યું છે. આ આવૃત્તિમાં તે પુરવણીરૂપે શરૂમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ વિશે એટલું કહેવાનું રહે છે કે, અંતની સૂચિમાં તેનો સમાવેશ થઈ શક્યો નથી.

પ્રકાશક

ઉપોદ્ઘાત

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં હું ઉતારવાનો છું એવી ખબર પડતાંની સાથે મારી પાસે બે ટીકાઓ આવી. એક, મિત્રોની—જેમને મન એમ હતું કે એ પુસ્તકમાં તો ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર ભરેલો છે, એ—પ્રચારમાં મારે મદદ શા સારુ કરવી? બીજી, સમાજવાદી તરીકે ઓળખાવનારા કેટલાક સજ્જનોની—જેમને ભારે દહેશત હતી કે ગાંધીજીની સાથે પડ્યોપાધ્યો રહેનારો હું કદાચ મારા વિચારોથી મારા ભાષાંતરને પણ રંગી દઈશ, અને ‘ગાંધીવાદ’ની સામે કરેલા બુલંદ પડકારને મોળો પાડી દઈશ. બંને ટીકાની મેં અવગણના કરી; પંડિત જવાહરલાલે પોતે બીજી ટીકાની અવગણના કરવાનું મને ઉત્તેજન આપ્યું, અને પરિણામે અંગ્રેજી ન જાણનાર ગુજરાતી આલમ આગળ આ ભાષાંતર રજૂ થાય છે. એ ભાષાંતર કરવું એ મારે મન એક માનભર્યો લઢાવો હતો; એમાં ન્યૂનતાઓ ભરી છે એ હું જાણું છું, છતાં એમાં મેં મારા કામથી ભરેલા સમયના કેટલાય કલાકો અનન્ય નિષ્ઠાભર્યા પ્રેમથી ખર્ચ્યા છે એટલું વાચક અવશ્ય જાણે.

પંડિત જવાહરલાલનું પુસ્તક નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર, કે નથી ‘ગાંધીવાદ’ની સામે પડકાર. પ્રસંગે પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવન અને વિચારનું પૃથક્કરણ કરતાં જવાહરલાલે ગાંધીજીને ઊભરાતા પ્રેમથી ભરેલી અને શુદ્ધ ભક્તિથી ભરેલી જે અંજલિ આપી છે, તેની બરોબરી પણ કરવાની કોઈ ગાંધીજીના અનુયાયી કે ભક્તની મગદૂર નથી, એમ મારું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે. એ અંજલિઓથી આ દેશની તેમ જ દેશ બહારની આલમને ગાંધીજીને જાણવામાં અતિશય સાહાય્ય થશે. પણ સાહાય્ય તો એટલી જ ગાંધીજીનાં વિચાર, કૃત્યો અને કાર્યપ્રણાલીની ટીકાથી પણ થવાની છે એ વિશે મને શંકા નથી. એ ટીકા આકરી છે, ક્યાંક ક્યાંક અમર્યાદ રીતે કડવી છે, પણ એ નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર કે નથી ‘ગાંધીવાદ’ની સામે પડકાર. એ ટીકાની પાછળ રહેલા ઉદાત્ત હેતુ અને મહાનુભાવ નિખાલસતાની કદર ખુદ ગાંધીજી જેટલી કરશે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ કરશે, બલકે એના ગાંધીજી ભૂખ્યા છે. જ્યારે બે વરસ ઉપર ગાંધીજી મહાસભાના પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે નિવૃત્ત થવાનાં કારણોમાં એક કારણ તો એ હતું કે એમના અનુયાયી કહેવડાવનારાઓમાં ઘણા વિચાર કર્યા વિના એમનું માની લે છે, એમની સાથે ઝઘડતા નથી; મને લાગે છે કે ગાંધીજીના વિચાર અને ગાંધીજીની ફિલસૂફી સમજવામાં પંડિત જવાહરલાલે પોતાની ટીકાથી અમોલો ફાળો આપ્યો છે. એમાં દેશની જ નહીં પણ ‘ગાંધીવાદ’

જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો ‘ગાંધીવાદ’ની પણ સેવા જ થઈ છે. એ ટીકા તો ઘણાય કરે છે એ કોણ નથી જાણતું? પણ તે ટીકા આટલા ભાવથી, ધગશથી અને નિખાલસતાથી કરવાની બીજા કોઈની શક્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે. અને ગાંધીજીની અમોલી વસ્તુઓ એમ ટીકાની ટકોરથી તૂટી પડે એવી કાચી ઇમારતો છે કે? જો હોય તો તૂટવી જ જોઈએ; જો એમાં કશું નક્કર હશે, કશો પ્રાણ હશે તો તે એ ટીકામાંથી વધારે બળ અને પોષણ મેળવશે. ગાંધીજીએ પોતે આ વસ્તુ પોતાના એક તાજા લેખમાં સરસ રીતે મૂકી હતી:

સારું છે કે પંડિત જવાહરલાલ ખાદીમાં માનનાર છે. પણ ધારો કે વધારે અભ્યાસ પછી ખાદીનો છડેચોક વિરોધ કરવાની એમને ફરજ લાગે તો શું ખાદીભક્તો માથે હાથ દઈને બેસશે? મને આશા છે કે ખાદી અને તેની શક્તિ વિશેના સોળ સોળ વર્ષના અનુભવ પછી આજે એવા ખાદીભક્તો પડ્યા છે કે જેમની ખાદી વિશેની શ્રદ્ધા તેની ખૂબીના જ્ઞાનપૂર્વક છે. પણ જો એ શ્રદ્ધા એ લોકોએ મારી પાસેથી ઉછીની લીધેલી હશે, તો તો એક પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચક જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે સાચું પડશે કે, મારા મરવાની સાથે ખાદી પણ મરશે, અને મારો અગ્નિદાહ કરવાને માટે ચૂરા થયેલા રૅટિયાનાં લાકડાં ઠીક કામ આવશે.

આ ઉતારામાં ‘ખાદી’ને બદલે મૂકો શબ્દ ‘અહિંસા’, ‘સત્યાગ્રહ’ કે ગાંધીજીને અમોલી એવી ગમે તે વસ્તુ: એની વિરુદ્ધ થતી ટીકા પરત્વે એ વસ્તુઓના ભક્તોની જે સાચી વૃત્તિ રહેવી જોઈએ એ સરસ રીતે આ ઉદ્દગારોમાં આલેખાઈ છે. અને જવાહરલાલ તો કોઈ પારકા ટીકાકાર નથી, આપણા પોતીકા ટીકાકાર છે.

હા, પણ એ પુસ્તક ગાંધીજીના અનુયાયીઓ કહેવડાવવાનો દાવો કરનારાની સામે બુલંદ પડકાર છે, એમાં શંકા નથી. આ અનુયાયીઓ પંડિત જવાહરલાલની ભાષામાં એવા છે કે જેમને ‘હિંમત કે ચારિત્રબળ કેવળવવાનું તો દૂર રહ્યું; કૃશ શરીર અને નિસ્તેજ દેખાવમાં જ સાધુતા રહેલી છે એવી કલ્પના તેમના મનમાં ઘર ઘાલી બેઠી.’ (પૃ. ૮૩). ‘તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાંના ઘણા લોકો વંધ્ય શાંતિવાદીઓ અથવા ટોલ્સ્ટોયશાઈ અપ્રતિકારીઓ અથવા કેવળ એક સંકુચિત પંથના અનુગામીઓ થઈ રહે છે, અને જીવન સાથે તેઓ સંપર્ક ખોઈ બેઠા છે. અને ચાલુ સમાજરચનાને નિભાવી રાખવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અહિંસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આજુબાજુ ભેગા કરે છે.’ (પૃ. ૬૨૪). જેમને આ વર્ણન લાગુ પડતું હોય કે, લાગુ પડતું લાગે, તેમણે આ પડકાર ઝીલી લેવો જોઈએ. એમાંનો આરોપ સિદ્ધ કરવાનો પડકાર કરીને નહીં, પણ પોતાના જીવનથી તેને ખોટો પાડીને.

પણ જવાહરલાલની જીવનકથાનું મૂલ્ય ઉપર કહેલી ટીકા અને પડકારમાં જ

સમાયેલું નથી. નિત્ય વિકાસવંત જીવનના અસાધારણ વિકાસક્રમનો પોતાને મુખે કહેવાયેલો એ ઇતિહાસ છે. આપણામાંના કેટલા પોતાને વિશે આ ઉદ્દગાર કાઢી શકે એમ છે : ‘મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો ચાલુ અનુભવ મને થયા ક્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે થાય છે. અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે; અને એકંદરે જીવનને જીવવા યોગ્ય બનાવે છે.’ (૫, ૬૨૭). ૧૫ વર્ષની લડત પછી આપણામાંના ઘણા, ૪૬ વર્ષની ઉંમરે તો, થાકીને લોથ થયાની લાગણી અનુભવતા હોઈશું, આપણામાંના ઘણાખરા વિકાસનો અનુભવ જ ખોઈ બેઠા હોઈશું, નિત્ય નવીન વિકાસનો અનુભવ કરી રહેલા એવા, હું તો બીજા એકલા ગાંધીજીને જ જાણું છું. અને સાચે જ જગતમાં આમ સતત વિકાસનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિઓ વિરલ છે. આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીર જીવનની કથા છે; યુવાવસ્થાથી જ વૈભવમાત્રને ફગાવી રણમાં ઝૂઝનાર, અનેક આઘાતોથી માથું લોહિયાળું થયા છતાં માથું અણનમ રાખનાર, બલકે માથું હાથમાં લઈને ઝૂઝનાર યોદ્ધાના જીવનની કથા છે. આ ભરચક જીવન તો હજી અર્ધું થયું. એને પરિણામે એઓ શાંતિથી ઉચ્ચારી શકે છે : ‘જીવનને એક અત્યંત રસમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ઘણુંયે શીખવાનું છે, ઘણુંયે કરવાનું છે.’ આ જીવનમાંથી ઉત્સાહ, કાર્યનિષ્ઠા અને આત્મબલિદાનની પ્રેરણા કોને મળ્યા વિના રહે?

એ તો એ પુસ્તકની અસાધારણતા છે, પણ એટલી જ માત્ર એની ખૂબી નથી. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આકરામાં આકરી રીતે છતાં ‘લાજવાબ’ રીતે એમણે જેવી વહી વાંચી છે તેવી કેટલાંય વર્ષો થયાં વંચાયેલી જાણી નથી. કેટલાક અંગ્રેજો એ પુસ્તકથી ચકિત થયા છે. તેનું એકલું કારણ એ નથી કે તેમની જ ભાષાને તેમને ચકિત કરે એવી સુગમતા અને કુશળતાથી એક પરદેશીએ વાપરી છે; પણ તેમની કારકિર્દીને વિશેનું નર્ચું પણ કડવું સત્ય તેમના હૃદયસોંસરું પેસી જાય અને તેમની બુદ્ધિમાં ઊતરે એવી રીતે પંડિતજીએ રજૂ કર્યું છે અને અંગ્રેજોને વિશે ગમે તે કહીએ પણ એ વસ્તુની કદર કરવાની તેમની શક્તિ છે એટલું તો કહેવું જ પડશે. આપણા સ્વાતંત્ર્યના મહાભારતનાં અનેક નાનાંમોટાં વર્ણનો લખાયાં છે, પણ આટલું ઉદાત્ત, આટલા ગંભીર ચિંતન અને આત્મનિરીક્ષણથી ભરેલું, આટલું તાદૃશ વર્ણન બીજું એકેય નથી લખાયું. એ પોતાને જ ઉદ્દેશીને લખાયું છે, એ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી, છતાં એ અપ્રતિમ છે. આપણા પુણ્યશ્લોક, સુગૃહીતનામ, યશઃકાય મહાજનો — હકીમસાહેબ અજમલખાન, દેશબંધુ દાસ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, લાલા લાજપતરાય, મૌલાના મહમદઅલી, પંડિત મોતીલાલજી, અને છેલ્લા છતાં ઓછા અમર નહીં એવા ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થી — એ પુસ્તકનાં ધ્યાન પાનાંમાં આપણી આગળ સજીવ મૂર્તિ સમા ખડા થાય છે, એમને જાણે આંખ આગળ જોઈને આપણે

પ્રણમીએ છીએ. આપણા કેટલાક રોગો — કોમવાદ, અને હિંસાભરી ત્રાસનીતિ — નું એમનું તલસ્પર્શી પૃથક્કરણ ગહન ચિંતન અને અભ્યાસનો અજોડ નમૂનો છે. આપણા જ છતાં આપણને રૈસનારા અને દગ્ગો દેનારાઓને એમના ચાબખા કાયમ ચમચમશે. કેટલુંક એમનું પૃથક્કરણ — દેશી રાજ્યની એકહથ્થુ સત્તાનું, કોમવાદનું, સામ્રાજ્યવાદનું — બર્ક જેવા લેખકની અગ્નિઝરતી અને વિવેકભરી શૈલીની યાદ આપે છે. ગોળમેજી પરિષદનાં કાળાં કારસ્તાનોને અહીં બેઠા બેઠા — જેલમાં બેઠા બેઠા — એ કારસ્તાનોના અંગત જાણકારના જેટલા જ્ઞાનથી એમણે ઉઘાડાં પાડ્યાં છે. અને આ બધા ઉપરાંત એમના પુરુષસિંહ પિતા વિશેનાં અને યમદેવને પણ જેને લેવાનો લોભ થયો હશે એવી વીરાંગના પત્ની વિશેનાં એમનાં પ્રેમભક્તિથી ટપકતાં કાવ્યોનું તો કહેવું જ શું? વળી ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધનાં વર્ણનમાંથી વિરામ લઈ જ્યારે તેઓ પોતાના અંતરમાં વાચકને ડોકિયું કરાવે છે ત્યારે વાચક, પંડિતજીની ગમે તેટલી મહત્તા છતાં તેમની સાથે સહૃદયતા અને સામ્ય અનુભવે છે, તેમના તરફ વહાલથી ઊભરાય છે. જુઓ થોડા નમૂના. આચાર્ય ગિદવાણી નાભામાં પકડાયા અને પોતે તેમના સાથી બહાર રહ્યા ત્યારની એમની મનોવૃત્તિ જુઓ.

સાથીના પ્રત્યેની વફાદારી તો કહેતી હતી કે નાભામાં જઈને પકડાવું. પણ અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગમ્યો અને મને રોક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે સલાહને મારી નબળાઈને ઢાંકવાનું બહાનું બનાવી. કારણ, આખરે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો તે મારી નબળાઈને લીધે, અને નાભા જેલમાં પાછા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે. એક સાથીનો આવી રીતે ત્યાગ કરવા માટે મને હંમેશાં શરમ થઈ છે. શૂરાતનના કરતાં ડહાપણની સલાહ આપણે ઘણી વાર માની લઈએ છીએ તેમ મેં પણ કર્યું. (પૃ. ૧૨૭)

અને લાઠીમારના અનુભવના સુસ્મરણીય ૨૫મા પ્રકરણમાં તેમણે આપેલો ચિતાર કોણ ભૂલશે?

પછી એકાએક મેં જોયું કે રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ ઊભો છું; અને મારા સ્થાનથી થોડા જ અંતર ઉપર બધી દિશામાં સ્વયંસેવકોને મારીને ભોંયભેગા કરતા પોલીસો દેખાતા હતા. યંત્રવત્ તરત જ નજરે ન ચડી જાઉં તે માટે, હું આસ્તેથી રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હું થોભ્યો અને મારા મનની સાથે દલીલ કરી અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી. આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડીક જ ક્ષણ ચાલ્યા હશે, પરંતુ બે લાગણીનું મને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે : એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન; અને મારે સ્થાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામદંના જેવું વર્તન ન સાંખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય. આમ છતાં શૌર્ય અને કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હું કદાચ મર્દને બદલે નામર્દ પણ બની

ગયો હોત ... આ વખતનો માર ભયાનક હતો. આગલી સાંજે હું જે સાફ દષ્ટિ અને સ્થિર મગજ રાખી શક્યો હતો તે હું જાળવી ન શક્યો. લાઠીના ફટકાઓથી હું અડધો અંધ જેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઢ રોષથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થઈ જતું હતું, અને સામો પ્રહાર કરવાની મારી ઇચ્છા ઊભરાઈ આવતી. સામે ઊભેલા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી ખેંચી પાડીને તેના પર જાતે જ સવારી કરવા ચાહું તો સહેલાઈથી કરી શકું એમ છું, એવો પણ ખ્યાલ મને આવ્યો; પરંતુ લાંબા સમયનાં ઘડતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં, અને એકાદ ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ ઉઠાવ્યો હશે તે સિવાય મેં એક હાથ સરાખો ન ઉગામ્યો. (પૃ. ૧૯૭, ૨૦૦)

કરુણતામાં સર્વોપરી એવો એક છેલ્લો ઉતારો :

મારાં ઘરડાં માતૃશ્રી ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતાં કેવાં પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આવ્યા કર્યો. મારી અહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે બહુ ટકી ન હોત. બાર બાર વરસ થયાં જે પાઠ ભણવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે, હું ધારું છું, એ દશ્ય આગળ ભુલાઈ જાત, અને અંગત કે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તેનાં કેવાં પરિણામો આવે તેની ગણતરી મેં ન કરી હોત. (પૃ. ૩૮૯)

આ પુસ્તકના અભ્યાસથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી, સ્ફૂર્તિ અને ચેતન મળે છે તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છોડવે પાલવે એમ નથી.

પણ પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકને પ્રશંસાની કશી વાણ છે કે? એની સ્તુતિનો તો એક સ્તોત્રરત્નાકર બન્યો હશે, અને મને લાગે છે કે પંડિતજી પોતે એથી ગૂંગળાતા હશે. એટલે એમાં વધારો ન કરું. એમણે એક વાર મને કહેલું: ‘મને બ્રેઇલ્સફર્ડ જેવાની સ્તુતિની એટલી કિંમત નથી, જેટલી ટોમ્સને “ઓબ્ઝર્વર”માં કરેલા અવલોકનની કિંમત છે.’ એટલે હવે એ પુસ્તકનું એક અભ્યાસુની દષ્ટિએ, એક અદના સાથીની દષ્ટિએ અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

કદાચ સૌને ખબર ન હોય કે આ પુસ્તકનું મૂળ નામ ‘જવાહરલાલ નેહરુ — એક આત્મકથા’ ન હતું. એ નામ તો પુસ્તકના અંગ્રેજ પ્રકાશકે આપેલું છે. પંડિતજીએ પોતે આપેલું નામ હતું: ‘જેલમાં અને જેલ બહાર’ અને સાથે ઉપનામ જોડ્યું હતું: ‘હિંદની તાજી તવારીખ ઉપર આત્મકથનયુક્ત ચિંતન.’ આ નામ વધારે સાચું અને યોગ્ય છે, અને એ નામ અપાયું હોત તો ઘણા વાચકોને ‘આત્મકથા’ના કેટલાક અંશોની એ પુસ્તકમાં ખોટ લાગે છે તે ન લાગત. આરંભમાં શુદ્ધ આત્મકથાની ઝલક આવે છે ખરી. દા. ત., જ્યારે તેઓ પોતાનાં બાળપણનાં થોડાં સ્મરણો આપે છે, અને વિલાયત અને યુરોપમાંના જીવનનાં છૂટાંછવાયાં સ્મરણો આપે છે, જેવાં કે નોર્વેમાં સહેલગાહ માટે ગયા ત્યારે એક અંગ્રેજ મિત્રે તેમની જિંદગી કેવી રીતે

બચાવી હતી તેનું અને એવા એકાદ બે પ્રસંગોનાં વર્ણનો. પણ આવા પ્રસંગો કેટલા ઓછા છે? આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાય નથી. પેલા અંગ્રેજ મિત્રનું નામ પણ આપણને જાણવાનું મળતું નથી. બે પાનાંના એક પ્રકરણનું નામ આપ્યું છે: ‘મારું લગ્ન અને હિમાલયમાં એક સાહસ’—મેં તો એ પ્રકરણને ‘હિમાલયમાં એક સાહસ’ એટલું જ નામ આપવાની છૂટ લીધી છે—એમાં લગ્નને વિશે એક કે બે વાક્ય આપ્યાં છે. પોતાની બહેનનાં લગ્ન વિશે પણ આના કરતાં વધારે વિગતો આપી છે. એ પુસ્તકમાં એમને જેવા છે તેવા જોઈએ છીએ—અધીરા, આકરા અને વળી પ્રસન્નગંભીર, નિરાશામાં ડૂબતા અને વળી આશાભર્યા ઊડતા. એમનાં પાનાંમાં એમનાં હાસ્ય અને એમનાં અશ્રુ પણ ઘણી વાર આપણે પ્રગટ જોઈ શકીએ છીએ, છતાં જાણે એમ લાગે છે કે કાંઈક રહી ગયું છે, કાંઈક વધારે અંગત પરિચય આપ્યો હોત તો! ઘણે ઠેકાણે એમનું લાગણીના ઝંકાર અને હૃદયના ધબકાર ઝીલતું ગદ્ય ગીતિકાવ્ય બને છે, ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે જાણે વર્તમાનપત્રોને માટે એઓ લેખ લખતા હોય એમ લાગે છે. આ અસમાનતા ખૂંચે છે, પણ સમજાય છે. એમણે ક્યાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખ્યું છે? એમનો ક્યાં સંપૂર્ણ આત્મકથા લખવાનો ઇરાદો હતો? એઓ તો જેમ બોલે છે તેમ લખે છે, અને એટલે જ ઉત્તમ લેખનનો પ્રાણ—પારદર્શક સાચાપણું—એમાં ટપકે છે, એની પ્રયાસરહિતતા જ એની ખૂબી થઈ પડે છે. આત્મકથા પૂરી લખવા જ એમણે ધારી હોત તો કદાચ એમણે આવાં પુસ્તક જેવાં ત્રણ ભર્યાં હોત—કારણ કે એમની કલમને શબ્દો શોધવા પડતા નથી, એમનું અવલોકન વસ્તુઓ અને મનુષ્યોના અંતરતમ ગૂઢોમાં પ્રવેશે એવું છે, એમનો વિનોદ પોતાને ભોગે પણ આનંદ મેળવી શકે એવો છે, એમનું પૃથક્કરણ અટપટી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળે એવું છે, એમને નિર્દય આત્મનિરીક્ષણ આવડે છે. જુઓને એમના પિતાશ્રી અને ગાંધીજીને વિશેનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૩૪-૪૬); વિનોદના કુવારા ઉડાડતું નાભાપ્રકરણ અને યુરોપવાસનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૧૮-૨૭ અને ૧૬૧-૭૦); મૌ. મહમદઅલી વિશેનું જીવતું પ્રકરણ (પૃ. ૧૨૭-૩૧); આ પ્રકરણનો બાકીનો ભાગ બીજા પ્રકરણમાં લેવાયો હોત તો એ પ્રકરણ સર્વાંગસુંદર થાત; અને ધર્મ-ચર્યાનું પ્રસન્નગંભીર પ્રકરણ (પૃ. ૪૨૬-૩૮). આ અને આવાં પ્રકરણો સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

પણ મેં કહ્યું છે તેમ એમનો ઉદ્દેશ જુદો હતો. એમણે તો જેલના એકાંતવાસને ભૂલવા, પોતાના જ વિચારને જાણે પોતે સાંભળવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, હિંદની તાજી ઘટનાઓથી પોતાના મન ઉપર થયેલા આઘાતો અને તેમની સામે એ મન વડે થયેલા પ્રત્યાઘાતો એમણે પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે ઉતાર્યા છે. એમ કરતાં એમણે પોતાના મનનું અને તેની આસપાસના વાતાવરણનું એવું

ચિત્ર આપ્યું છે કે એમની આકરામાં આકરી ટીકા અને એમના હયમચાવી નાખે એવા પ્રત્યાઘાતો સમજી શકાય છે. અમીર અને શાહજાદાની જેમ રહેનાર પિતાએ આપેલા અનેક વારસાઓમાં બુદ્ધિની અમીરીના અભિમાનનો વારસો પણ એમને મળ્યો છે, એટલે ઊતરતી બુદ્ધિ-સામગ્રીવાળાની સાથે એમની જોડ જામતી નથી, એવાઓની સાથે એમને અડવું અડવું લાગે છે. ધર્મ અને ધાર્મિક બાબતો વિશે ઉપરછલ્લી વૃત્તિ રાખવાની તાલીમ મળવાને લીધે ધર્મભાવનાનાં ગંભીર ઊંડાણ એમના હૃદયને ઉછાળી શકતાં નથી, અને સાદાઈનું જીવન એમને ‘શુષ્ક, આનંદહીન, પ્રકાશહીન, દળદરી જીવન’ લાગે છે. રાજ કરવાને અને હુકમ કરવાને જન્મેલા એમણે કર્તવ્યની અને દેશની હાકલની આગળ આજ્ઞાપાલનને મહત્ત્વ આપ્યું છે. વિલાસવૈભવમાં ઊછરેલા એમણે એ બધું કોરે મૂકી સતત ઉજાગરા અને મજૂરી કરવાનું પસંદ કર્યું. છૂટછાટથી અને સમાધાનથી આકુળ-વ્યાકુળ થનારી એમની બુદ્ધિ છતાં એમનું આખું જીવન એમને સમાધાનોથી ભરેલું બનાવવું પડ્યું છે. અલૌકિક પુરુષાર્થ અને ઉગ્ર નીડરતાની મૂર્તિ સમા ગાંધીજી પ્રતિ એઓ અચૂક રીતે ખેંચાયા, પણ તેમની તપશ્ચર્યા અને તેમની ધર્મભીરુતા એમને કાંઈક વસમાં લાગ્યાં છે. પરસ્પર ભિન્ન નિષ્ઠાના વમળમાં એમને સપડાવું પડ્યું છે અને એમના અપ્રતિહત ઉત્સાહને કદી કદી નિરાશાનાં ઊંડાણ જોવાં પડ્યાં છે. આ બધાથી એમના જીવનની કેટલીક અટપટી લાગતી સમસ્યાઓ સમજી શકાય છે. અને એ માનસિક વાતાવરણમાં બાહ્ય વાતાવરણે પૂર્તિ કરી. સાત સાત વર્ષની, સામાન્ય માણસના ચિત્તને ભમાવી નાખનારી એકાંતભરી જેલ — એ દરમિયાન પરમ પ્રિય પિતાનું કઠોર જેલજીવનજનિત અવસાન, માતાની માંદગી, માતાના ઉપર થયેલા લાઠીપ્રહાર, અને કઠણ હૃદયને પણ ભેદનારી, વીરાંગના પત્નીની બંનેને મૂંઝવનારી માંદગી. આથી એમનું મન ઘણી વાર ખાટું થાય, બહારની ઘટનાઓને બિહામણી જુએ, બીજાના દ્રોહો અને મૂર્ખાઈઓથી વધારે પડતું અકળાઈ ઊઠે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમણે પોતે જ નથી કહ્યું કે તીવ્ર વેદનાના કાળમાં આ પુસ્તક ન લખાયું હોત તો કદાચ પોતે વધારે સંયમથી લખ્યું હોત? કદાચ વધારે સમજ અને સમભાવથી પણ લખ્યું હોત એટલું ઉમેરું?

ગાંધીજીની ઉગ્ર કર્મપરાયણતા અને આખા દેશની નાડ જાણવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારંવાર અંજલિ આપે છે, એટલું જ નહીં, પણ એક સ્થાને કહે છે: ‘લોકોને હલાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે. બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી.’ (પૃ. ૬૨૪). અને આમ છતાં તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે. પટણના સવિનયભંગ બંધ કરવાના ઠરાવથી એઓ અકળાય છે અને એક ‘સાથીની ભૂલના કારણે’ કરેલા

ગાંધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિંદે છે, ગાંધીજીના વિધાનને ‘ભયાનક અને અનીતિમય’ કહે છે. પાછળથી એ નિર્ણયને માટે ગાંધીજીએ કરેલી દલીલથી જ તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ઊછળે છે. પોતાની વ્યાકુળતામાં ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ ભૂલી જાય છે. કોઈ પણ નિર્ણય કરતી વેળા હૃદયને ચીરીને તેમાં રહેલાં તમામ ગૂઢોને પ્રકટ કરવાની ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી; તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની ભૂલ થઈ તેથી જ ગાંધીજીએ લડત સમેટી લેવાનો આખરી નિર્ણય કર્યો, જ્યારે સાથીની ભૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ ભાનને પરિણામે લેવાયો હતો, જેલની એકાંતતાની અકળામણમાં પંડિતજી મર્યાદા ઓળંગીને જેલ બહાર કદી ન વાપરત એવી ભાષા વાપરે છે.

એક સ્થાને પોતે એક સાચું સત્ય મૂકે છે : ‘લાંબા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં મળતી થોડીઘણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી.’ (પૃ. ૬૪૦), પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ઠોકર મારે છે અને જેલમાં બેઠા બેઠા બહારની ઘટનાઓને મૂલવે છે અને મૂલવતાં મર્યાદા ઓળંગે છે. હરિજનપ્રવૃત્તિ લો, એને જે નવું સ્વરૂપ મળ્યું તેના સંજોગો તેઓ ઘડીભર ભૂલી જાય છે. હરિજનોની અસાધારણ સ્થિતિ ભૂલી જાય છે. તેમને ન્યાય અપાવવા માથું નીચું નમાવવાનું પણ કદાચ કર્તવ્ય થઈ પડે એ તેઓ જોતા નથી; અને પછી મહાસભાના અવેજી પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મંદિરપ્રવેશના બિલ માટે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોનાં ઘર ગણતા અથવા ઓટલા ભાંગતા જોઈને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાંધીજીના ઉપર પોતાની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે : ‘ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હજારો લોકો જેલમાં પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું.’ આવી રીતે અનીતિમય વિધાનો અને અનીતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શકનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર ગાંધીજીને વિશે એ જ પંડિતજી આ ઉદ્ગારો મુક્ત કંઠે વાપરે છે :

આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે!... હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાતન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નમ્ર હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યા છે. ... બહુ જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મુખ બન્યા. અને આ પ્રાચીન અને પીડિત ભૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. (પૃ. ૫૭૯)

ગાંધીજીના કેવા અજબ વિરોધાભાસો! પણ દોષ ક્યાં છે? જોનારની દષ્ટિમાં કે

જોવાયલી વસ્તુમાં? અરીસામાં કે અરીસામાં જોનાર અકળાયેલા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમાં?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિશે પંડિતજીએ લખેલું ઘણું વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનું એમનું પૃથક્કરણ સાચું છે, પણ જેલ બહાર આ પુસ્તક લખાયું હોત તો પંડિતજીની કળાદષ્ટિ અને રસવૃત્તિને અસંગત એવો ક્રોધ અને અસહિષ્ણુતા એમાં પ્રવેશત? આ પ્રકરણો વધારે પડતાં લાંબાં છે, એમાં પુનરુક્તિ પણ પાર વિનાની છે, પણ બેચાર સ્થાને અનુદારતા છે. પરિણામે મૌલાના મહમદઅલીને વિશે લખતાં એમણે જે ટીકા કરી છે તેવી જ ટીકાને પોતે પાત્ર થાય છે. મૌલાના વિશે તો તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે,

તેમનામાં ચંચળ વાક્યપટુતા હતી, પણ ઘણી વાર તેમના કારમા કટાક્ષથી ઘણાંનાં દિલ દુખાતાં, અને તેમણે ઘણા મિત્રો એથી જ ખોયા. કોઈ પણ તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમાં રહી જ ન શકે, ભલે ને પરિણામે નખોદ વળતું હોય.

આ લખતાં પંડિતજી ભૂલી ગયા છે કે પોતે પણ મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી ટીકા કરવાની તલબ છોડી શકતા નથી. આના બે દાખલા ટાંકું: જ્યારે સરકારનો પક્ષ લેનારાઓને પેલી ‘વફાદાર ભરવાડણ’ની ઉપમા આપે છે, અને મધ્યમ વર્ગીઓનો મુદ્રાલેખ ‘ટ્રાઈ, ટ્રાઈ અગેન’ (ફરીફરીને પ્રયાસ કરો) એ નહીં પણ ‘કાઈ કાઈ અગેન’ (ફરીફરીને પોક મૂકો) એ છે એમ તેઓ કહે છે!

હવે જુઓ ગાંધીજીની ટ્રસ્ટીપણાની દલીલની તેમની આકરી ટીકા. દેશી રાજાઓ પ્રત્યે ગાંધીજીએ હંમેશાં દયા નથી રાખી એમ તેઓ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાશીમાં હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાંધીજીએ રાજાઓ પ્રત્યે વર્ષાવેલા ધગધગતા અંગાર વર્ણવે છે, પછી માને છે કે એ અંગાર હવે હોલાઈ ગયા છે, અને ગાંધીજી મધ્યમમાર્ગીઓના કરતાં પણ મોળા થયા છે. એમને શી ખબર કે ગાંધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉગ્ર થયા હશે. પછી ટ્રસ્ટીપણાની દલીલ ઉપર પોતાની ટીકા કરતાં લખે છે: ‘જો આ ટ્રસ્ટીપણાના વિચારમાં કંઈ તથ્ય હોય તો અંગ્રેજ સરકાર પોતે હિંદી સરકારની ટ્રસ્ટી છે એવો દાવો કરે છે, તે સામે આપણને શો વાંધો હોઈ શકે?’ (પૃ. ૬૦૭-૦૮). આ કટાક્ષ પંડિતજીની તીવ્ર બુદ્ધિને શોભતો નથી. તેઓ એટલી સરળ વાત કેમ ન સમજતા હોય કે ટ્રસ્ટી ટ્રસ્ટીની જગ્યાએ ઠસી જઈ નથી શકતો, ટ્રસ્ટીને સ્વીકારવો પડે છે. પંડિતજી પોતે જ એક ઠેકાણો કહે છે:

વખતે એમ પણ બને કે આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અને ઈંગ્લંડ સાથેનો સંબંધ તોડવાના આગ્રહી એવા મારા જેવા માણસોના વિચારો બદલાઈ જાય, અને તેઓ સમાજવાદી ઈંગ્લંડ સાથે ગાઢ સંબંધ જાળવવાના પક્ષના બને. અમારામાંથી કોઈને અંગ્રેજ પ્રજા સાથે સહકાર કરવામાં વાંધો છે જ નહીં; તેમના સામ્રાજ્યવાદ સામે અમારો વાંધો છે; અને

તેને તેઓ ફેંકી દે તો તેમની સાથે સહકાર કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ જાય. (પૃ. ૬૬૦-૬૬૧) જો આ સહકાર શક્ય હોય, અને પંડિતજી કહે છે કે અમુક શરતે એ શક્ય છે, તો અમુક શરતે જમીનદારોનું કે રાજાઓનું ટ્રસ્ટીપણું શક્ય શા માટે નહીં? એ ટ્રસ્ટીપણું પણ બિનશરતી ન હોય, અને પેલા સહકાર કરતાં લેશમાત્ર જુદું કે વધારે અર્થવાળું ન જ હોય.

‘હૃદયપલટો કે બળાત્કાર’ના મનનપૂર્ણ પ્રકરણમાં દરેક કાર્યકર્તા માટે અને અહિંસાના અભ્યાસી માટે પુષ્કળ સામાન ભર્યો છે. ધ્યેયની ધ્યેય તરીકે પરીક્ષા થાય, અમુક સાધનોથી એ શક્ય છે કે શક્ય નથી એ દષ્ટિએ પરીક્ષા ન થાય, એ એમનું વિધાન દોષરહિત છે. ‘પણ’ તેઓ કહે છે, ‘આજે તો, આપણા ધ્યેયને આપણે અહિંસાની કસોટી પર તપાસીએ છીએ, અને જો એમાં એ ન ઊતરે તો તેને ફેંકી દઈએ છીએ.’ (પૃ. ૬૨૩). આ એમની ટીકા વાજબી છે? ગાંધીજીએ કે બીજા કોઈ પણ જવાબદાર નેતાએ ભાર મૂક્યો છે તો તે સાધન ઉપર મૂક્યો છે, સાધનની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની વાત કરી છે, પણ ધ્યેયને સાધનની કસોટી ઉપર કોઈએ નથી ચડાવ્યું. પણ ધ્યેય જ હિંસક હોય તો? મારો કોઈની પાસે થપાટ મારીને ઘડિયાળ લેવાનો ઇરાદો હોય તો એ મારા ધ્યેયનો વિચાર કરતાં હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન આવે કે ન આવે?

એ જ પ્રકરણમાં એઓ યોગ્ય રીતે કહે છે :

જો અહિંસાથી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ, તો દેશી રાજાઓ અને જમીનદારોનો તથા સામાજિક પ્રશ્નનો ઉકેલ અને સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ? આ બધું અહિંસા દ્વારા કરવું શક્ય છે કે નહીં, એ પ્રસ્તુત મુદ્દો નથી. મુદ્દો એ છે કે કાં તો એ બંને ધ્યેયો અહિંસાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવાં છે અથવા બેમાંથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કહી શકાય કે અહિંસાત્મક ઉપાય કેવળ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે અજમાવી શકાય. પ્રથમ દર્શને તો એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થસાધુ વર્ગો અને વિરોધીઓ સામે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે સહેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે પરદેશીઓ કરતાં તેમના ઉપર માનસિક અસર વધારે થવી જોઈએ. (પૃ. ૬૨૨-૨૩)

વળી : ‘અહિંસાએ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉગ્ર શક્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ, અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજવ્યવસ્થાને બદલવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.’ (પૃ. ૬૨૭). આ વિધાનો ગાંધીજી કબૂલ કરે એટલું જ નહીં પણ એની નીચે સહી કરી દે. પણ એટલા જ કારણસર ગાંધીજી કહે છે કે, ‘જરા ધીરા થાઓ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વિદાય દેવાના પ્રથમ ધ્યેયને સફળ થવા દો, સામાજિક ધ્યેય પછી આપોઆપ ન આવે તો સહેલાઈથી આવશે.’ પણ કેટલાકને પ્રથમ ધ્યેય સાથે સામાજિક ધ્યેય પણ આજે જ ભેળવવું છે અને દેશી રાજાઓને રજા આપવાનું પણ ભેળવવું છે. ગાંધીજી કહે છે, ‘થોડા ધીરા થાઓ, શ્રદ્ધા રાખો.’

અહીં પંડિત જવાહરલાલ કદાચ અધીરા થશે, અને મને અંધશ્રદ્ધાવાદીનું પદ આપી દેશે. એઓ તો કહે છે કે, ‘અહિંસા આપણને અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે.’ આ શંકાને જરાય સ્થાન હોય તો શ્રદ્ધાને શા સારુ એટલું જ સ્થાન નહીં? અહીં જ ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલની વચ્ચે અંતર પડે છે. આનું સ્પષ્ટ કારણ એમની પ્રધાનપણે પશ્ચિમી તાલીમ છે. વિલાયત અભ્યાસને માટે પંડિતજી ગયા તેના પહેલાં એમને આપણા દેશમાં થોડાં વર્ષ વધારે ગાળવાનાં મળ્યાં હોત, અને આપણા દેશની વિપુલ આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક સમૃદ્ધિ અવલોકવાની અને તે વાતાવરણ પોતામાં ઉતારવાની તક મળી હોત તો કેવું સારું થાત! દેશના એમના અગાધ પ્રેમ સાથે આટલી સામગ્રી ભળત તો સોનામાં સુગંધ ઉમેરાત. પણ એમને તો ઘણી વાર લાગે છે કે મારા પોતાના જ દેશમાં હું પરાયો છું. એમના પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય લેખકોમાંથી ભરપૂર અવતરણો છે, પણ આપણા દેશના વિપુલ સાહિત્યની છાપ નથી જણાતી. અનેક પેઢીઓથી બ્રાહ્મણોનું લોહી એમના રુધિરમાં વહે છે, એમ પોતે કહે છે. એટલે જ કદાચિત્ એમણે અપાર ત્યાગ દાખવ્યો હશે, અને શુદ્ધ કર્મયોગી બન્યા હશે, પણ કર્મયોગની ભાષા વાપરતાં વાપરતાં પણ ગીતાજીનો પરિચિત શ્લોક એમની કલમે નથી ચડતો પણ ચહુદી શાસ્ત્ર તાલમુદ કલમે ચડે છે. એક વાર ગાંધીજીની સાથે ચર્ચા કરતાં એઓ ગાંધીજીના વિવિક્તવાસથી અધીરા થયા. ગાંધીજીએ એમને કહ્યું, ‘સંભવ છે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો તમારો ખ્યાલ મારાથી જુદો હોય; પણ હું તમને કહું છું કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને માટે જ મારો એકાંતવાસ છે, એ માટે જ હું બોલતો નથી, અને એ માટે જ મારે જો નાયરંગમાં જવું પડે તો જાઉં.’ ગીતાની કર્મમાં અકર્મ જોવાની અને અકર્મમાં કર્મ જોવાની ફિલસૂફીની પંડિતજીને વાત કરીએ તો કદાચ તેઓ તેને હસી કાઢે. મને ડર એ છે કે અસલી ગ્રીક સિરિનેઈક ફિલસૂફીના એમના સંસ્કાર હજુ પણ એમનામાં રહેલા છે, એટલે એમને પરિચિતનો અણગમો છે, અપરિચિત એમને ગમે છે, નવું એમને આકર્ષે છે, પણ જૂનામાં રહેલું સોનું પણ એમને ઘણી વાર કઠે છે. એક વાર બે સજ્જનોની સરખામણી કરતાં એઓ બોલેલા તે મને યાદ છે :

મને તો પેલો માણસ વધારે ગમે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું... ના વિચારો તરેહવાર છે, અનીતિભરેલા છે, આઘાત પહોંચે એવા છે, પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિભરેલી રીતે ચર્ચે છે એટલે એની સાથે મને વાત કરવી ગમે છે.

ત્યારે શું નીતિ વિનાની સંસ્કૃતિ હશે ખરી? પંડિતજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે હોવી જોઈએ. ‘દરિદ્રનારાયણ’ શબ્દ ગાંધીજીનો નથી, સ્વામી વિવેકાનંદનો યોજેલો છે. દેશબંધુ દાસે એને અપનાવ્યો અને ગાંધીજીએ એને મહોર દીધી અને જગવિખ્યાત

કરી મૂક્યો. એ ‘દરિદ્રનારાયણ શબ્દની પાછળ દારિદ્ર્યનું ગુણગાન થતું હોય’ એમ પંડિતજીને લાગે છે. એઓ ભૂલી જાય છે કે સામ્યવાદીઓ પણ શ્રમજીવીને સશસ્ત્ર કરી બુદ્ધિજીવીને તેના અંકુશ તળે લાવવા માગે છે ત્યારે શ્રમજીવીની ઉપાસના કરે છે અને તેમની શ્રમજીવીની ઉપાસના દરિદ્રનારાયણની જ ઉપાસના છે. પણ બંને દાખલાઓમાં ઉપાસના કે ગુણગાન નથી. દારિદ્રનાં કે પારકાને માટે કરાતી ગુલામીનાં; પણ આપણી સેવાના પ્રથમ માલિક એવા દરિદ્ર અને શ્રમજીવીઓનાં છે.

મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ અર્થદષ્ટિએ ઘડાય છે એમ એમના યુરોપના લાંબા વાસે શીખ્યું છે, પણ પોતે જ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછે છે કે એમનું કમાડ ઠોકતા આવતા ‘મોતીલાલ નેહરુ કી જય’ અને ‘જવાહરલાલ નેહરુ કી જય’ પોકારતા માઘમેળાના અસંખ્ય યાત્રાળુઓ જે શ્રદ્ધાથી ગંગાસ્નાન કરવાને ઊભરાય છે, એ શ્રદ્ધા તે કેવી હશે! પંડિતજીને એ ત્યાગ અને બલિદાન સુલભ વસ્તુ થઈ પડી છે એટલે તેની નવાઈ ન હોય પણ આ બાપડાઓ તો ગંગાસ્નાન કરીને પંડિતજીને ઘેર વહેતી ત્યાગની ગંગામાં પણ સ્નાન કરવા જ આવતા હતા. તેઓ ક્યાં માર્ક્સના સિદ્ધાંતો શીખ્યા છે? પંડિતજીને રાજકાજને આર્થિક રંગ ચડાવવો છે, એટલે તેમને ગાંધીજીની રાજકાજ અને આધ્યાત્મિક રંગ ચડાવવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી વાર મૂઝવે છે. પણ એ રાજકાજ આધ્યાત્મિક થયાને લીધે જ છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં આપણે દેશમાં મહાભારત ઉત્પન્ન કર્યું, અને એને લીધે જ હજારો શ્રદ્ધાળુ કિસાનો પંડિતજીનાં દર્શને આનંદભવને જાય છે.

વર્ગવિગ્રહ ઉપરનો એમનો મોહ એમની પાસે કેવી અજબ દલીલો કરાવે છે! ખાદી ઉપર બોલતાં પંડિતજી કહે છે :

(ખાદીને લીધે) તેને (કિસાનને) આ વધારાની આવક થવાને લીધે જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણોત કે મહેસૂલ વધારવાનું નવું સાધન મળે છે. એ વધારે આવક ન હોત તો તેમને કશું સાધન જ ન હોત. જો આવક ઠીક ઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણોત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે અને આવકનો વધારો ખવાઈ જાય. (૫૫, ૫૯૮)

વાત તો સો ટકા સાચી. બ્રુમફિલ્ડ કમિટીએ ખાદીની પ્રગતિ જે ગામોમાં વધારેમાં વધારે થઈ હતી અને દારૂનિષેધ પૂરેપૂરો થયો હતો ત્યાં વધેલી આવકને લીધે તે ગામોનું મહેસૂલ વધારેલું. પણ તેથી ફલિત શું થાય છે? ખાદીનો અને દારૂનિષેધનો ત્યાગ કરવો?

પંડિતજીને સાદાઈની વાત કરીએ ત્યારે ચીડ ચડે છે, જોકે ૧૯૨૧ પછી એમણે જે સાદાઈ કેળવી છે તેની ઉપર એક પ્રકરણ ભરી શકાય એમ છે. એ સાદાઈ આપણા ખેડૂતવર્ગનું હજીયે અમોલું ધન રહ્યું છે, અને સુભાગ્યે અનેક હુમલાઓની સામે એ વસ્તુ ટકી રહી છે. પણ પંડિતજીને તો એ સાદાઈ ટકાવી રાખવાની વાત

કરવી એ ખેડૂતને એની પરાપૂર્વની અણઘડ સ્થિતિમાં રાખવા બરોબર, એને શુષ્ક, આનંદહીન, પ્રકાશહીન, દળદરી જીવનમાં પાછો લઈ જવા બરોબર લાગે છે. જ્યારે આખી પ્રવૃત્તિ આથી ઊલટી છે. ગાંધીજીની આખી પ્રવૃત્તિનો હેતુ જ ખેડૂતને માતબર બનાવવાનો, ખેડૂતને ‘ખરે જ જગતનો તાત’ એ પોતે છે એવું ભાન કરાવવાનો છે. ગાંધીજીને સાદાઈનું શું, કે તપશ્ચર્યાનું શું, કે કોઈ પણ ગુણનું નકારાત્મક સ્વરૂપ જવાહરલાલના જેટલું જ અળખામણું લાગે છે. રિચર્ડ ગ્રેગે હમણાં લખેલા એક નિબંધમાં આ વાત ઉત્તમ રીતે સમજાવી છે. તેઓ લખે છે :

અમારે એક વાર સાદા જીવન વિશે વાત થતી હતી. મેં કહ્યું, સાદાઈ મારે માટે સહજ વસ્તુ છે, ઘણુંયે હું તજી શકું એમ છું, પણ મારો પુસ્તકલોભ હું તજી શક્તો નથી. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : તો પુસ્તકનો ત્યાગ ન કરો. ગમે તે વસ્તુથી આંતરસંતોષ એને સાહાય્ય મળતી હોય ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ ન કરવો. એ વસ્તુનો બલિદાનના આવેશમાં કે કર્તવ્યની ધૂનમાં ત્યાગ કરશો તો તમને એ વસ્તુ પાછી મેળવવાની લલુતા થયા જ કરશે અને એ અતૃપ્ત ઇચ્છા પછી ભારે હેરાન કરનારી થઈ પડે છે. એક વસ્તુનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય કે તેનું સ્થાન કોઈ તેથી અદકી વસ્તુ લે છે, અને પહેલી વસ્તુના મોહ કે ઇચ્છાનો નાશ થાય છે, અથવા તો પહેલી વસ્તુ પેલી અદકી વસ્તુ મેળવવામાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. આ તો ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના’ ઉપર ભાષ્ય થયું. પંડિતજી આટલી સાદી વસ્તુ કેમ ભૂલતા હશે?

પંડિતજી કહે છે, ‘અહિંસા આપણને અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે.’ ગાંધીજીની શ્રદ્ધા પરિણામથી નિરપેક્ષ છે એ વાત સાચી, પણ ઇતિહાસ પણ આ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરે છે. ચંપારણમાં જમાનાઓ થયાં ખેડૂતોને રૈસી નાખનારી આર્થિક પદ્ધતિ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગની અંદર નાશ પામી. કારણ, ખેડૂતો પોતાનું બળ સમજી શક્યા અને સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર થયા. અને ત્રાવણકોરમાં પેલે જ દહાડે શું થયું? લાખો માણસોનો સમૂહ—અસ્પૃશ્યતાને સંઘરનારો અને અસ્પૃશ્યોના પડછાયાથી પણ મંદિરો ભ્રષ્ટ થાય છે એમ માનનારો સમૂહ—કઈ રીતે ધર્મનું નવું ભાન મેળવીને શુદ્ધ થયો હશે?

પણ આ પૃથક્કરણ વધારે નહીં લંબાવું. પંડિતજીના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભળ્યાં છે—શ્રદ્ધા અને શંકા, નિશ્ચય અને અનિશ્ચય, ધર્મ અને ધર્મ વિશે અસહિષ્ણુતા. રાતદિવસની અપરંપાર પ્રવૃત્તિથી ભરેલું અને વેદના અને દુઃખોથી ભરેલું જીવન એથી બીજું ન હોઈ શકે. લડતની દરેક મજલે તેઓ અટકે છે અને પૂછે છે : ‘આ બધું શા અર્થે?’ ‘આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ?’ ‘આ બધું શા અર્થે?’ અને છતાં શ્રદ્ધાનો હીરો એમની જીવનકથાને એક પાને અજબ રીતે ચળકી રહ્યો છે :

પ્રગતિ, ધ્યેય, આદર્શો, માનવજાતિની ભલાઈ અને માનવજાતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, એ બધાં વિશેની શ્રદ્ધા એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બહુ નિકટ આવતી નથી? પણ બુદ્ધિ અને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો તુરત મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પણ આપણામાં કંઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે આશા અને શ્રદ્ધાને વળગે છે. કારણ, તેના વિના જીવન લીલી છાંયડી વિનાનું રણ બની જાય છે. (પૃ. ૫૪૬)

આના કરતાં શ્રદ્ધા વિશેની પંડિતજીની શ્રદ્ધા બીજી કઈ રીતે બતાવી શકાય? એમને શંકા વારંવાર આવે છે, જે કાવ્યો ટાંકવાનાં સૂઝ્યાં છે તેમાં પણ શંકાથી ભરેલાં અને ઈશ્વરને ઉપાલંભથી ભરેલાં કાવ્યો એમને સૂઝ્યાં છે. એક કાવ્યનો, અજાણી રીતે જ, અશ્રદ્ધાના ધ્વનિવાળો ભાગ ટાંક્યો છે, અને તેની નીચે જ ઉજ્જવળ શ્રદ્ધાથી ચળકતી કડીઓ આવે છે તે પંડિતજી ભૂલી ગયા છે. એનું પૃથક્કરણ કરવા જાઉં તો આ ઉપોદ્ઘાત બહુ લાંબો થઈ જાય. વળી અંગ્રેજી કાવ્યોનું પૃથક્કરણ કદાચ ગુજરાતી વાચકને એટલો રસ ન આપી શકે, હું એટલો રસ તેમાંથી નિષ્પન્ન ન કરી શકું. સાચી હકીકત એ છે કે પંડિતજીમાં શંકા છતાં શ્રદ્ધા છે, ધર્મનાં પ્રચલિત સ્વરૂપો વિશે તીવ્ર વિરોધ છતાં ઊંડે ઊંડે ધર્મ ભર્યો છે, પોતે ‘ધર્માત્માના ભવ્ય સૈન્યની કૂચમાં’ એ સૈન્યના એક અદના સિપાઈ તરીકે પોતાને ગણાવે છે. (પૃ. ૪૩૯), અને એમના પુસ્તકને પાને પાને એક વસ્તુ બોલી રહી છે: ‘જ્યાં આદર્શો જ્વલંત રહે અને હૈયાં અડગ હોય ત્યાં નિષ્ફળતા હોય જ નહીં. ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં, પોતાનો હક જતો કરવામાં, અને અન્યાયને ભૂંડી રીતે વશ થવામાં છે.’

‘ગાંધીજી અને જવાહરલાલ વચ્ચે કશું સામ્ય છે કે?’ એવો પ્રશ્ન મને એક અમેરિકન છાપાવાળીએ કાંઈક કટાક્ષમાં પૂછ્યો હતો. મેં તેને કહેલું: ‘હા, સત્યને માટેની ધગશ, અને પ્રખર દેશભક્તિ ને તેને લઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ.’ આટલા સામ્યમાં ઉપરના દેખીતા ભેદો તો લુપ્ત થઈ જાય એવા છે. પણ બીજું સામ્ય તો મને તે વેળા કહેવાનું સૂઝ્યું નહીં. પ્રતિક્ષણ વિકાસનો ગુણ પણ બંનેનો સરખો છે, બંનેને એકબીજા પ્રત્યે સરખો પ્રેમ છે; બંને કર્મયોગી છે. એટલે એમની વચ્ચે થોડા ભેદો રુચિ અને સ્વભાવના વૈચિત્ર્યને લીધે હોય તોયે તેમાં દેશનું કુશળ છે. ભર્તૃહરિની પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં થોડો ફેરફાર કરીને કહીશ કે,

जयन्ति ते सुकृतिनो निष्कामा कर्मयोगिनः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

વર્ધા, તા. ૧૫-૧૨-૨૦૨૬

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

પ્રસ્તાવના

તાજીકલમ અને કેટલાક નજીવા ફેરફારો બાદ કરતાં આ આખું પુસ્તક જેલમાં જૂન, ૧૯૩૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૫ દરમિયાન લખાયું હતું. આ પુસ્તક લખવાનો મૂળ હેતુ એ હતો કે જેલજીવનના એકાંતના લાંબા સમયમાં અતિશય આવશ્યક એવું કાંઈક નિશ્ચિત કાર્ય ઉપાડી લઈને મારો સમય ભરી દેવો, અને હિંદમાં બનેલી જે ઘટનાઓ સાથે મારો સંબંધ રહ્યો છે તેને વિશે હું સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકું એટલા માટે તેનું અવલોકન કરવું. આત્મપરીક્ષણની વૃત્તિથી મેં એ કાર્ય આરંભ્યું, અને ઘણે અંશે એ વૃત્તિ આખર સુધી કાયમ જ રહી. હું કોઈ ખાસ વાચકવર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને આ લખતો ન હતો; પણ એ જો કોઈ વાંચશે તો તે મારા દેશબંધુઓ અને દેશ-ભગિનીઓ જ હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. પરદેશી વાચકો માટે મેં કદાચ જુદી રીતે અથવા જુદી વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂકીને લખ્યું હોત—કેટલીક વસ્તુઓ ઉપલક્ષિયા રીતે લખી છે તે વિસ્તારથી લખત, અને કેટલીકની ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે તેને બદલે ટૂંકામાં પતાવત. આ વિસ્તારથી નિરૂપેલી કેટલીક બાબતોમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પણ પડે, અને તે એમ માને કે એ એટલી બધી મામૂલી કે દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે તેને વિશે લાંબી ચર્ચા કે વાદની જરૂર ન હતી. પણ આજના હિંદુસ્તાનમાં તેની અમુક અગત્ય છે એમ મને ભાસ્યું. આપણા દેશના રાજકાજ અને વ્યક્તિઓ વિશેના ઘણા ભાગમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પડે એમ બને.

મારા જીવનના અતિશય વેદનાભર્યા સમયમાં આ પુસ્તક લખાયું એ વાચક યાદ રાખશે એવી આશા રાખું છું. આના સ્પષ્ટ સંસ્કારો એમાં દેખાશે. જો પુસ્તક સાધારણ સંજોગોમાં લખાયું હોત તો આથી જુદું હોત અને કદાચ વધારે સંયમથી લખાયું હોત. છતાં મેં એમાં કશા ફેરફાર કર્યા વિના હતું તેમ જ પ્રગટ કરવાનો એટલા માટે વિચાર કર્યો કે લખતી વખતે મારા શા વિચાર હતા એ જાણવાનું કેટલાકને તો ગમવાનો સંભવ છે.

મારો પ્રયાસ મારાથી બની શકે ત્યાં સુધી, મારા પોતાના માનસિક વિકાસનો કમ આલેખવાનો હતો, હિંદુસ્તાનમાં બનેલી તાજી ઘટનાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો. ઉપર ઉપરથી જોતાં આ પુસ્તક આવો ઇતિહાસ હોવાનો ભાસ થાય એથી

વાચકને ભ્રમ થવાનો અને પુસ્તકને ઘટે છે તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વ મળવાનો સંભવ રહે છે. એટલે મારે વાચકને ચેતવણી આપવી જોઈએ કે આ વૃત્તાંત સાવ એકપક્ષી છે, અને નહૂટકે અહંલક્ષી છે. ઘણી અગત્યની ઘટનાઓ એમાં છોડી દેવામાં આવી છે અને ઘટનાઓને ઘડવામાં ભાગ લેનારી ઘણી વ્યક્તિઓનાં નામ પણ નથી લીધાં. ભૂતકાળના ખરા ઇતિહાસમાં આ ક્ષમ્ય થાત, પણ, મારા અંગત વૃત્તાંતમાંથી આ બધું છોડવા માટે મને માફી મળશે એવી આશા છે. જેણે આપણા તાજા ઇતિહાસનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવો હોય તેણે બીજું સાહિત્ય જોવું જોઈશે. પણ એવો સંભવ છે કે આ અને બીજા અંગત વૃત્તાંતો તેમને કેટલીક અધૂરી ઘટનાઓ પૂરવામાં અને સ્થૂલ ઘટનાઓની ભૂમિકા મેળવવામાં મદદ કરશે.

અનેક વર્ષોથી જેમની સાથે કામ કરવાનો મને લહાવો મળ્યો છે અને જેમને માટે મને અતિશય આદર અને પ્રેમ છે એવા મારા સાથીઓને વિશે મેં નિખાલસતાથી લખ્યું છે; મંડળો અને વ્યક્તિઓની મેં, કેટલીક વાર કંઈક આકરી ટીકા પણ કરી છે. એ ટીકાને લીધે તે તે મંડળ કે વ્યક્તિને માટેનું મારું માન ઓછું થતું નથી. પણ મને ભાસ્યું કે લોકકાર્યમાં માથું મારનારા સૌએ એકબીજાની સાથે અને જેમની તેઓ સેવા કરવાનો દાવો કરે છે તે લોકોની સાથે દિલ ખોલીને વાત કરવી જોઈએ. ઉપલક્ષિયા વિવેક કરવાથી અને મૂંઝવે એવા અથવા કલેશ કરાવે એવા પ્રશ્નો ઊંચા મૂકવાથી એકબીજાને અથવા તો આપણે જે પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે તે પ્રશ્નો સાચી રીતે સમજી નહીં શકાય. વિચારના ભેદો તેમ જ વિચારનું ઐક્ય બરોબર જાણીને, અને ગમે તેવી અણગમતી હકીકતો હોય તેનો સામનો કરીને જ સાચો સહકાર બંધાવો જોઈએ. છતાં હું વિશ્વાસ રાખું છું કે મારા લખાણમાં ક્યાંય કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે જરા સરખો દ્વેષ કે દુષ્ટ ભાવ નથી.

હિંદની આગળના આજના પ્રશ્નોની જાણીજોઈને મેં માત્ર મોઘમ રીતે કે પરોક્ષ રીતે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત કશું કર્યું નથી. જેલમાં બેસીને એની સાંગોપાંગ ચર્ચા કરવાની કે શું કરવું જોઈએ એનો મારા મન સાથે પણ નિર્ણય કરવાની મારી સ્થિતિ નહોતી. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પણ આ વિષય પરત્વે કશું ઉમેરવાની મને જરૂર ન જણાઈ. મેં જે લખ્યું હતું તેમાં એ વસ્તુનો મેળ બેસે એમ ન હતું. એટલે આ આત્મવૃત્તાંત ભૂતકાળનો ઉપલક્ષિયો, અંગત અને અપૂર્ણ વૃત્તાંત રહેશે; એમાં વર્તમાનની લગભગ હું પહોંચ્યો છું ખરો પણ તેનો સ્પર્શ ન કરવાની સાવધાની રાખી છે.

બાડનવાઈલર

૨જી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬

જવાહરલાલ નેહરુ

આજથી સાડા પાંચ વરસ પહેલાં અલ્મોડાની જિલ્લા જેલની બરાકમાં બેસીને મારી આત્મકથાની છેલ્લી લીટીઓ મેં લખી હતી. ત્યાર પછી આઠ માસ રહીને જર્મનીમાં આવેલા બાડનવાઇલર નામના સ્થળ પરથી એક તાજાકલમ મેં તેમાં ઉમેરી હતી. વિલાયતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી મારી એ આત્મકથાને જુદાજુદા દેશોના ભાતભાતના લોકો તરફથી માયાળુ આવકાર મળ્યો હતો. મેં જે કંઈ લખ્યું તેથી પરદેશોમાં વસતા ઘણા મિત્રો હિંદને વધારે ઓળખતા થયા, તેની વધારે નિકટ આવ્યા અને આપણી સ્વતંત્રતાની લડતમાં રહેલો મર્મ કંઈક અંશે વધારે સમજવા લાગ્યા તેથી હું રાજી થયો હતો.

મારી આત્મકથાના પ્રકાશકે હમણાં મને કહેવડાવ્યું કે તમારી કથાનો છેક આજની ઘડી સુધી મેળ બેસે તેટલા ખાતર તેમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરી આપો તો સારું. તેમની માગણી તો કંઈ ખોટી નહોતી અને સમજાય એવી હતી એટલે તેમને ના તો કેમ પડાય? અને છતાં તેમની માગણી મંજૂર રાખવાનું મને સહેલું લાગતું નહોતું. અત્યારે તરેહવાર જમાનામાં આપણે જીવીએ છીએ અને જીવનનો સાધારણ સામાન્ય ક્રમ ઊંઘોચત્તો થઈને તદ્દન ખોરવાઈ જાય છે. પરંતુ મારી મુશ્કેલી એથીયે મોટી હતી. બહારની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી વિખૂટા પડી જઈ મારી આખીયે આત્મકથા મેં જેલમાં લખી હતી. જેલમાં પુરાવેલા એકેએક કેદીનું બને છે તેમ ત્યાં મારા દિલમાં ઘડીમાં આશા તો ઘડીમાં નિરાશા, ઘડીમાં ઉત્સાહ તો ઘડીમાં વ્યર્થતા, કોઈ વાર અકળામણ, તો કોઈ વાર સમાધાન—એમ તરેહ તરેહની લાગણીઓ ઊઠતી ને શમી જતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એમાંથી મુક્તિ મેળવી મેં અંતઃપરીક્ષણની લાગણી કેળવી અને કંઈક માનસિક શાંતિ અનુભવવા માંડી. આજે મનની એ વિશિષ્ટ દશા, એ લાગણી મારે ફરી ક્યાંથી પકડી લાવવી અને આત્મકથા લખતી વખતે મારું જે માનસ હતું તેની સાથે આજના માનસનો મેળ કેમ ખવડાવવો? મારા પુસ્તક પર આજે હું ફરી નજર નાખું છું તો મને લગભગ એવું થાય છે કે જાણે કોઈક બીજા જ માણસે ઘણા વખત પર બનેલી કોઈક કથા લખી છે! આત્મકથા લખાઈ રહી તે પછી જે પાંચ વર્ષનો ગાળો વીત્યો તે દરમિયાન દુનિયા પલટાઈ ગઈ છે અને તેની મારા દિલ પર ઊંડી છાપ રહી ગઈ

છે. શારીરિક દૃષ્ટિથી બેશક મારું વય વધ્યું છે. એ કંઈ મોટી વાત નથી પરંતુ મારા હૃદય પર વારંવાર આઘાત થયા અને તેમાં વારંવાર લાગણીના ઊભરા આવ્યા તેથી તે કંઈક અંશે કઠણ બની ગયું છે અથવા સંભવ છે કે ઘડાઈને કંઈક પાકું થયું છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં મારી પત્નીનું અવસાન થયું એટલે મારા જીવનનું એક પ્રકરણ સમાપ્ત થયું અને તે મારા જીવનના અંગરૂપ બનેલું ઘણું સાથે લેતું ગયું. મારી પત્ની ખરેખર સ્મૃતિશેષ થઈ છે એ ભાન કેમ કરીને મને થતું નહોતું અને જીવન સાથે ફરી મેળ બેસાડવાનું સહેલું લાગતું નહોતું. મારી પ્રવૃત્તિમાં હું મંડી પડ્યો, એમ માનીને કે એમાંથી કંઈક સમાધાન મળી રહેશે. હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આખો મુલક હું ખૂંદી વળ્યો. મારી કારકિર્દીના શરૂઆતના દિવસો કરતાં પણ મારું જીવન એક બાજુથી મોટાં મોટાં ટોળાં ને અતિ ઉગ્ર પ્રવૃત્તિ અને બીજી બાજુથી નરી એકલતા વચ્ચે ઝોલાં ખાતું વીતવા લાગ્યું. ત્યાર પછી મારી માતાનું અવસાન થયું. એટલે ભૂતકાળ સાથેની છેલ્લી કડી રહી હતી તે પણ તૂટી ગઈ. મારી દીકરી વિલાયતમાં દૂર ઑક્સફર્ડમાં અભ્યાસ કરતી હતી અને પાછળથી બીમારીનો ઇલાજ કરાવવાને પરદેશમાં એક સેનેટોરિયમમાં રહેવાને ગઈ હતી. મારા રઝળાટમાંથી લગભગ કમને હું મારે ઘેર પાછો ફરતો, તે ઉજ્જડ પડેલા ઘરમાં એકલો બેસી રહેતો, ત્યાં કોઈ મુલાકાતે આવે તો તેને ટાળવાની કોશિશ કરતો; ટોળાંઓની વચ્ચે વખત ગાળ્યા પછી મારે શાંતિ જોઈતી હતી.

પરંતુ મારા અંતરમાં શાંતિ નહોતી, મારા કામમાંથીયે તે મળતી નહોતી. મારે જે જવાબદારી ઉઠાવવી પડી તેનો મને ભાર લાગતો અને તેથી વારંવાર મારા દિલમાં ઘણી અકળામણ થતી. જુદા જુદા પક્ષો તેમ જ જુદા જુદા સમૂહો સાથે એકે ધોરણે હું કાર્યમાં સામેલ થઈ શકતો નહોતો. મારા સૌથી નિકટના સાથીઓ સાથે પણ મારો મેળ બેસતો નહોતો. મારે કરવું હતું તે રીતે મારાથી કાર્ય થઈ શકતું નહોતું અને સાથે સાથે બીજા લોકો પોતાની રીતે કરવા માગતા તેમને કાર્ય કરતાં હું રોકી રહ્યો હતો. આમ, મારાં અંતરમાં દબાણ અને વ્યર્થતાની લાગણી વધવા લાગી અને મોટાં મોટાં ટોળાં મને સાંભળવાને આવતાં, મારી આસપાસ ઉત્સાહનો પાર નહોતો છતાં જાહેર જનનમાં હું તદ્દન એકાકી બની ગયો હતો.

યુરોપ અને દૂર પૂર્વના મુલકોમાં બની રહેલા બનાવોની બીજા લોકોના કરતાં મારા દિલ પર ઘણી વધારે અસર થઈ હતી. હિટલર અને ચેમ્બરલેને મળીને મ્યુનિકમાં જે રાંધ્યું તેનો આઘાત સહન કરવો મને કઠણ લાગતો હતો અને સ્પેનની કરુણ ઘટના તો મારે માટે અંગત દુઃખની બીના બની હતી. એક પછી એક બની રહેલી ભયાનક ઘટનાઓનાં વરસો એક પછી એક વીતતાં ગયાં તેમ તેમ દુનિયાને માથે મોટી આફત તોળાઈ રહી છે એવી લાગણી મને ઘેરી વળી,

જેથી હું અત્યંત વ્યાકુળ રહેતો હતો અને દુનિયાના ઊજળા ભાવિ વિશેની મારી શ્રદ્ધા ઝાંખી પડવા લાગી હતી.

અને હવે એ આફત પ્રત્યક્ષ આવી પડી છે. યુરોપમાં ધૂંધવાયા કરતા જ્વાળામુખીઓ અગ્નિ તેમ જ વિનાશ વેરવા લાગ્યા અને અહીં હિંદમાં હું એક બીજા જ્વાળામુખીને માથે બેઠો છું, જે ક્યારે ફાટશે તેની મને ખબર નથી. પ્રત્યક્ષ સામે આવીને ખડા થયેલા આજના સવાલની ઉપેક્ષા કરી તેનાથી અળગા થઈ અંતઃપરીક્ષાનો ભાવ કેળવી સ્થિર કરી વીતેલાં પાંચ વર્ષોનું સિંહાવલોકન કરવાનું અને તેમને વિશે તટસ્થતાથી ને સમતાથી લખવાનું મને મુશ્કેલ લાગે છે. અને ધારો કે એ રીતે મારાથી લખી શકાય તોયે મારે એક બીજું મોટું પુસ્તક લખવું પડે, કેમ કે મારે જે કહેવાનું છે તેનો કંઈ પાર નથી. એટલે જે કેટલાક બનાવો અને નવી નિર્માણ થયેલી ઘટનાઓમાં મેં પ્રત્યક્ષ ભાગ ભજવ્યો છે અથવા જેમની મારા પર અસર થઈ છે તેમનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરવાની હું મારાથી બની શકે તેટલી કોશિશ કરી જોઉં.

૧૯૩૬ની સાલના ફેબ્રુઆરી માસની અઢાવીસમી તારીખે લોસાંમાં મારી પત્નીનું અવસાન થયું ત્યારે હું તેની સાથે હતો. તે પહેલાં થોડા વખત પર જ મને સમાચાર મળ્યા હતા કે બીજી વખત હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે મારી વરણી કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ તરત જ વિમાનમાં હું હિંદ પાછો ફર્યો પણ રસ્તામાં રોમમાં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો તે મારે અહીં નોંધવો જોઈએ. મારા નીકળવાના દિવસ પહેલાં થોડા દહાડા આગળથી મને એક એવો સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો હતો કે રોમમાંથી મારે પસાર થવાનું થાય તે વખત સિનોર મુસોલિનીની મને મળવાની ઇચ્છા છે. ફાસિસ્ટ રાજ્યઅમલની સામે મને સખત અણગમાની લાગણી હતી અને તેની રીતરસમો મને જરાયે મંજૂર નહોતી. છતાં દુનિયાના રાજકાજમાં આવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર વ્યક્તિ કેવી હશે તે જાતે જોવાને સિનોર મુસોલિનીને મળવાનું હું સામાન્ય સંજોગોમાં જરૂર પસંદ કરત. પરંતુ તે વખતે મુલાકાતો લેવાની કે આપવાની મારી મનોદશા નહોતી હબસીનિયા પરની ઇટાલીની ચડાઈ ચાલુ હતી, અને મારી એવી મુલાકાતનો ફાસિસ્ટ રાજ્યઅમલની તરફેણમાં અનિવાર્યપણે ઉપયોગ થયા વિના રહે નહીં એવો મને ડર રહેતો હતો—એ બે કારણોને લીધે એવી મુલાકાતની સામે મારા મનમાં વળી વધારે અણગમો પેદા થયો હતો. અમારી વચ્ચે થયેલી વાતચીતોને અંગે પાછળથી ગમે તેવો ઇન્કાર જાહેર કરું તોયે તેથી ઝાઝો અર્થ સરે નહીં. ૧૯૩૧ની સાલમાં ગાંધીજી રોમમાંથી પસાર થયેલા ત્યારે ‘જિયોરનેલ દિતાલિયા’ નામના ઇટાલીના છાપામાં પ્રગટ થયેલો તેમની બનાવટી મુલાકાતનો હેવાલ તેમને માથે મારવામાં

આવ્યો હતો. એ ઉપરાંત ઇંટાલીની મુલાકાતે જનારા ઘણા હિંદીઓનો તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ફાસિસ્ટ રાજ્યઅમલની તરફેણમાં પ્રચારને માટે ઉપયોગ થયાના દાખલા મારા જાણવામાં આવ્યા હતા. મને ભરોસો આપવામાં આવ્યો કે મારી બાબતમાં એવું કશું નહીં બને અને અમારી વચ્ચેની મુલાકાત તદ્દન ખાનગી રાખવામાં આવશે. આમ છતાં એવી મુલાકાત ટાળવાનો નિર્ણય કરી મેં સિનોર મુસોલિનીને કહેવડાવ્યું કે મને માફ કરશો, મારાથી આપની મુલાકાત લેવાનું બને તેવું નથી.

રોમમાંથી પસાર થવાનું તો ટાળી શકાય તેમ નહોતું, કારણ કે જે ડચ કે. એલ. એમ. વિમાનમાં મારે મુસાફરી કરવાની હતી તે રોમમાં એક રાત રોકાતું હતું. રોમમાં પહોંચ્યો કે તરત જ સરકારનો એક ઊંચા દરજ્જાનો અમલદાર મને આવીને મળ્યો અને એ જ રાતે સિનોર મુસોલિનીને મળવાનું તેણે મને નિમંત્રણ આપ્યું. તેણે મને જણાવ્યું કે આને લગતો બધો બંદોબસ્ત પાકો થઈ ગયો છે. આથી મને નવાઈ લાગી ને મેં તેને સ્પષ્ટતા કરી કે આ વિશે મારી અશક્તિ બતાવીને મેં તો સિનોરને મને માફ કરવાને પણ જણાવી દીધું છે. પરંતુ એક કલાક સુધી અમારી દલીલ આમ ને આમ ચાલી અને મુલાકાતને માટે મુકરર કરવામાં આવેલો સમય પણ થઈ ગયો ત્યારે જ મારી વાત તેણે માની. આખરે એ મુલાકાત ન જ થઈ.

હિંદ પાછા આવીને મેં મારા કામમાં ઝંપલાવ્યું. પાછા ફર્યા બાદ થોડા જ દિવસ રહીને મારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વાર્ષિક અધિવેશનને પ્રમુખપદે બેસવાનું થયું. થોડાં વરસ મારે મુખ્યત્વે જેલમાં ગાળવાનાં થયાં હતાં એટલે નવી નીપજેલી પરિસ્થિતિ અને તેને લગતી જુદી જુદી ઘટનાઓ સાથે મારો સંપર્ક રહ્યો નહોતો. મેં જોયું કે કોંગ્રેસમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે, નવે નવે ધોરણે નવા નવા લોકો એકત્ર થયા છે અને પક્ષોનાં બંધનો વધારે સખત બન્યાં છે. વાતાવરણમાં પરસ્પર વહેમ, કડવાશ અને ઝઘડાની હવા પેદા થઈ હતી. ઘટતી રીતે કામ લઈ આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા જેટલો મને આત્મવિશ્વાસ હતો એટલે આ બધાની મેં ઝાઝી પરવા ન કરી. થોડા વખતને માટે તો મને લાગ્યું કે મારે જે દિશામાં જવું હતું તેમાં કોંગ્રેસને હું મારી સાથે લઈને ચાલું છે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં મને ભાન થયું કે ઘર્ષણનાં મૂળ ઊંડાં છે અને કોંગ્રેસની અમારી હરોળમાં જામેલું પરસ્પર વહેમનું અને કડવાશનું વાતાવરણ મિટાવી દેવાનું કામ જાદુઈ લાકડી ફેરવીને કરી નાખવા જેટલું સહેલું નહોતું. ગંભીરપણે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવાનો પણ મેં વિચાર કરી જોયો પણ મને વળી ભાન થયું કે એથી તો ઊલટી બાજી વધારે બગડશે એટલે હું થોભી ગયો.

ત્યાર પછીના થોડા માસ દરમિયાન ફરી ફરીને મેં મારા રાજીનામાના સવાલનો વિચાર કરી જોયો. કોંગ્રેસની કારોબારીમાંના ખુદ મારા સાથીઓ સાથે સરળતાથી કામ કરવામાં મને મુશ્કેલી લાગતી હતી અને મને સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યું કે મારી

પ્રવૃત્તિઓને વિશે એમને કંઈક ડરની લાગણી રહેતી હતી. મારા કોઈ એક ચોક્કસ કાર્યને વિશે તેમને વાંધો હતો એવું તો નહોતું, પરંતુ મારી પ્રવૃત્તિનાં સામાન્ય વલણ અને તેની એકંદર દિશા તરફ તેમને અણગમો હતો. આમાં તેમના વલણનું સમર્થન ન થઈ શકે એવું પણ નહોતું, કેમ કે મારી દષ્ટિ ભિન્ન હતી. કોંગ્રેસના નિર્ણયોને હું સંપૂર્ણપણે વફાદાર રહેતો પણ હું એ નિર્ણયોની અમુક બાજુઓ પર ભાર મૂકતો તો મારા સાથીઓ બીજી જ બાજુઓ પર ભાર દેતા. આખરે મેં પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપી દેવાનો નિર્ણય કરી તેની ગાંધીજીને ખબર આપી. એ વિશે તેમને મોકલેલા કાગળમાં મેં લખ્યું હતું કે :

યુરોપથી પાછા ફર્યા બાદ હું જોઈ છું કે કોંગ્રેસની કારોબારીની સભાઓ પછી હું થાકીને છેક લોથ થઈ જાઉં છું; એ સભાઓની મારી પ્રાણશક્તિને હણનારી અસર થાય છે અને દરેક નવા અનુભવ પછી મને એવું લાગે છે કે મારી આવરદાનાં કેટલાંયે વરસ વીતી ગયાં! કારોબારી સમિતિના મારા સાથીઓને પણ આવી જ લાગણી થતી હોય તો મને અચંબો નહીં થાય. આ એક માઠો, મનની તંદુરસ્તીને બગાડનારો અનુભવ છે અને તે અસરકારક કામ કરવામાં બાધા કરે છે.

આ પછી થોડો જ વખત રહીને હિંદથી ઘણે દૂર આવેલા એક મુલકમાં હિંદની સાથે સીધો સંબંધ ન ધરાવતી એક ઘટના બની, જેની મારા દિલ પર મોટી અસર થઈ અને તેને કારણે મેં મારો નિર્ણય બદલ્યો. જનરલ ફ્રાન્કોએ સ્પેનમાં ઉઠાવેલા બંડના સમાચાર હિંદમાં આવી ગયા હતા. જર્મની અને ઇટાલીની સહાયની ભૂમિકા સાથે આ બળવાને જોતાં મને તે વધીને યુરોપભરના બલકે દુનિયાભરના સંઘર્ષમાં પરિણમશે એમ લાગ્યું. આમાં હિંદ ઘસડાયા વિના રહેવાનું નથી અને તેથી એવે અણીને પ્રસંગે જ્યારે અમારે સૌએ એકઠા રહેવાની જરૂર હોય તે જ વખતે રાજીનામું આપી સંસ્થાની અંદર કટોકટીની સ્થિતિ પેદા કરવાનું મને પાલવે એવું નહોતું. મારું અનુમાન કંઈક કવેળાનું હતું અને જે અનુમાનો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થવાને કેટલાંક વરસ વીત્યાં તે તરફ મારી બુદ્ધિ ઝપાટાભેર દોડી ગઈ એ વાત સાચી હોવા છતાં દુનિયાની પરિસ્થિતિનું મારું પૃથક્કરણ છેક ખોટું નહોતું.

મારા મનમાં હિંદનો સવાલ દુનિયાના બીજા સવાલો ભેગો કેવો સંકળાઈ ગયેલો હતો એ બીના સ્પેનમાં થયેલા યુદ્ધની મારા દિલ પર થયેલી અસરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ચીન, હબસીનિયા, સ્પેન, મધ્ય યુરોપ, હિંદ અથવા બીજાં સ્થળોના જુદા જુદા રાજદ્વારી તેમ જ આર્થિક સવાલો સમગ્ર દુનિયાના એકના એક સવાલનાં જુદાં જુદાં પાસાં છે એવું મને વધારે ને વધારે લાગવા માંડ્યું હતું. એ પાયાના સવાલનો નિવેડો ન આવે ત્યાં સુધી બીજા સવાલોનો છેવટનો નિકાલ થાય તેમ નહોતું અને એ છેવટનો ઉકેલ આવે તે પહેલાં દુનિયામાં જબરજસ્ત ઊથલપાથલ થયા વિના

અને તેને માથે મોટી આપત્તિ ઊતર્યા વિના ન રહે એવો પૂરો સંભવ દેખાતો હતો. કહેવામાં આવે છે કે આજની દુનિયાની સુલેહશાંતિ અખંડ હોઈ તેના ભાગલા ન પાડી શકાય. તેવી જ રીતે સ્વતંત્રતાના ભાગલા પણ ન પાડી શકાય અને તેથી દુનિયાના થોડા ભાગમાં સ્વતંત્રતા હોય અને બાકીના બીજામાં પરતંત્રતાનું બંધન જારી રહે એ અસંભવિત છે. નાઝીવાદ અને ફાસીવાદે દુનિયાની સુલેહશાંતિ તેમ જ સ્વતંત્રતાને કરેલો પડકાર હકીકતમાં સામ્રાજ્યવાદનો જ પડકાર હતો. નાઝીવાદ કિંવા ફાસીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ બંને જોડિયા ભાઈ જેવા હતા. બંને વચ્ચેનો તફાવત એટલો જ હતો કે સામ્રાજ્યવાદ પોતાની કરણી સંસ્થાનોમાં ને પરાધીન દેશોમાં અજમાવતો હતો અને નાઝીવાદ કિંવા ફાસીવાદ ઘરઆંગણે પણ તે જ રીતરસમો અખત્યાર કરતો હતો. તેથી મારા મનમાં પાકો નિશ્ચય થયો હતો કે દુનિયામાં સ્વતંત્રતાની અથવા મુક્તિની સ્થાપના કરવી હોય તો નાઝીવાદ કિંવા ફાસીવાદને જ નહીં, સામ્રાજ્યવાદને પણ પૂરેપૂરો નાબૂદ કર્યા વિના આરો નથી.

પરદેશોમાં બનતા બનાવોની અસર મારા એકલાના પર જ થવા માંડી હતી એવું નહોતું. બીજા ઘણા લોકોને કંઈક અંશે મારા જેવી જ લાગણી થવા માંડી હતી અને ખુદ જનતામાં પણ એ જાતનો રસ પેદા થયો હતો. ચીન, હબસીનિયા પેલેસ્ટાઈન અને સ્પેનની પ્રજાઓની સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાને હિંદભરમાં કોંગ્રેસે હજારો સભાઓ ભરીને તેમ જ બીજા પ્રસંગો યોજીને જનતાને પડવા માંડેલો રસ જાગ્રત રાખવાનું કાર્ય જારી રાખ્યું હતું. ઉપરાંત, ચીન અને સ્પેનમાં તબીબી રાહતનાં સાધનો અને ખોરાકની ચીજો મોકલીને બીજે સ્વરૂપે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની અમે કોશિશ કરી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય વહેવારોમાં અને રાજકાજમાં લેવામાં આવેલા આ વ્યાપક રસને કારણે અમારી રાષ્ટ્રીય લડતને વધારે ઊંચી કક્ષાએ લેવાનું અને રાષ્ટ્રવાદની સાથે જે એક સંકુચિત વૃત્તિ હમેશ જોડાયેલી જોવાની મળે છે તેમાંથી કંઈક અંશે મુક્ત રહેવાનું બની શક્યું.

પરંતુ પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે સામાન્ય માણસના જીવનને પર મુલકોનાં રાજકાજનો સ્પર્શ થતો નહોતો અને તે પોતાની નાનીમોટી વિટંબણાઓમાં ડૂબેલો રહેતો હતો. ખેડૂતની વધતી જતી મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો, તેમાંથી તે ઊંચો આવતો નહોતો, તેની ગરીબી અત્યંત ભયાનક હતી અને પાર વગરના તરેહ તરેહના બોજા નીચે તે કચડાતો હતો. ખેતી અને ખેડૂતનો સવાલ આખરે હિંદનો મુખ્ય સવાલ હતો. તેથી કોંગ્રેસે કમે કમે પોતાનો ખેતી અને ખેડૂતો વિશેનો કાર્યક્રમ તૈયાર કરી ખીલવ્યો હતો. એ કાર્યક્રમમાં ઘણા દૂરગામી ફેરફારો સમાવવામાં આવ્યા હતા પણ ખેતી અને ખેડૂતને અંગેની વ્યવસ્થાના મોજૂદ ચોકઠાને તેમાં સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું હતું. કારખાનાંઓમાં કામ કરનારા ઔદ્યોગિક મજૂરની દશા પણ કંઈ વધારે સારી

નહોતી અને તેથી વારંવાર હડતાળો પડતી હતી. રાજકીય બાબતોને વિશે જાગ્રત રહેનારા અને તેમાં રસ લેનારા લોકો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે હિંદ પર જબરજસ્તીથી લાદેલા નવા બંધારણની ચર્ચા કરતા હતા. આ બંધારણથી પ્રાંતોમાં થોડી સત્તા પ્રજાના હાથમાં આવી હતી પણ રાજસત્તાનું સત્ત્વ બ્રિટિશ સરકાર અને તેની વતી અહીંનો રાજ્ય અમલ ચલાવનારા તેના પ્રતિનિધિઓને હસ્તક જ રહેતું હતું. વડી મધ્યસ્થ સરકારને માટે રજવાડી ઢબે રાજકારભાર ચલાવનારાં આપખુદ રજવાડાં ને અરધીપરધી લોકશાહી ઢબે રાજવહીવટ કરનારા પ્રાંતોને એક દોરે પરોવી એક સમવાય તંત્ર રચવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી અને તેનો આશય અહીંનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનું ચોકઠું યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૈ અકબંધ જાળવી રાખવાનો હતો. આ આખી યોજના માણસની બુદ્ધિને મૂંઝવી નાખે એવી તરેહવાર હતી અને બ્રિટિશોનાં અહીં જામી પડેલાં સ્થાપિત હિતોના બચાવને માટે માનવીની અક્કલને સૂઝે તેટલી બધી જાતની સલામતીઓની તેમાં કાયદેસર જોગવાઈ રાખવામાં આવી હતી. કૉંગ્રેસે આ બંધારણને રોષભેર ધુત્કારી કાઢ્યું હતું અને બીજી એક નોંધવા જેવી હકીકત એવી હતી કે હિંદભરમાંથી તેને વિશે બે સારા બોલ કહેનારા માણસો ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા હતા.

પહેલાં આખા બંધારણનો અમલ ચાલુ ન કરતાં તેના પ્રાંતોને લગતા વિભાગનો અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો. કૉંગ્રેસે બંધારણને તરછોડી કાઢ્યું હતું તે છતાં ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવાનો અમે નિર્ણય કર્યો, કેમ કે તેથી અમે કરોડો મતદારોનો જ નહીં, બીજા અનેક લોકોનો સંપર્ક સાધી શકતા હતા. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીની લડત મારે માટે એક કાયમ યાદ રહી જાય તેવું કામ નીવડ્યું. હું જાતે ઉમેદવાર નહોતો પરંતુ કૉંગ્રેસે ઊભા કરેલા ઉમેદવારોને માટે પ્રચાર કરવાને તેમની વતી મેં આખાયે હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો. અને મને લાગે છે કે ચૂંટણીની લડતને અંગે મેં બજાવેલી કામગીરી એક રેકૉર્ડ સમાન નીવડી હોવી જોઈએ. આશરે ચારેક મહિનાના ગાળા દરમિયાન મેં લગભગ પચાસ હજાર માર્શલની મુસાફરી કરી, તે માટે દરેક પ્રકારનાં વાહનોનો ઉપયોગ કર્યો અને જ્યાં પહોંચવાને વાહનવહેવારની કશી ઘટતી જોગવાઈ નહોતી એવા ઊંડાણમાં આવેલા ગ્રામપ્રદેશમાં પણ હું ફરી વળ્યો. આ પ્રવાસ દરમિયાન વિમાન, રેલવે, મોટરગાડી, મોટરલોરી, તરેહ તરેહની ઘોડાગાડીઓ, બળદગાડાં, બાઈસિકલ, હાથી, ઊંટ, જાત જાતના ઘોડા, આગબોટ, હલેસાંથી ચાલતી દેશી હોડી, માછીની માછલાં મારવાને માટે એક માણસની હોડી અને ઈશ્વરે મને આપેલા મારા પોતાના પગ એમ એકેએક પ્રકારનાં એક જગાએથી બીજીએ જવાનાં સાધનોનો મેં ઉપયોગ કર્યો.

આ પ્રવાસમાં મારી સાથે મેં માઈકોફોન અને લાઉડ સ્પીકર એટલે કે, ધ્વનિવર્ધક

યંત્રોને રાખ્યાં હતાં. રોજની બારેક સભાઓમાં મારે બોલવાનું થતું અને તે ઉપરાંત રસ્તામાં તરત ને તરત એકઠી થઈ જતી સભાઓની વાત તો જુદી. કેટલીક મોટી મોટી સભાઓમાં લાખ લાખ માણસો એકઠાં થતાં અને સભાઓની સામાન્ય હાજરી વીસ હજારની થતી. સામાન્યપણે મારી સભાઓમાં આવી જનારાં માણસોની સંખ્યા એકંદરે રોજની એક લાખની થતી અને કેટલીક વાર તો એથીયે વધી જતી. કાચો અંદાજ કાઢીએ તો કહી શકાય કે મેં જાતે જે સભાઓમાં ભાષણો કર્યાં તેમાં એકંદરે એક કરોડ માણસો આવી ગયાં હશે અને રસ્તે પ્રવાસ કરતાં બીજાં લાખો એક યા બીજી રીતે મારા સંપર્કમાં આવ્યાં હશે.

હિંદની ઓતરાતી સરહદથી દખ્ખણના દરિયા સુધી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે હું ધૂમી વળ્યો અને એ વંટોળ જેવા પ્રવાસ દરમિયાન મેં ઝાઝો વિસામો પણ લીધો નહોતો. તે ક્ષણની ઉત્તેજના અને મને આવી મળતી મેદનીઓનો પ્રચંડ ઉત્સાહ એ બેમાંથી પોષણ મેળવી હું ટકી નીકળ્યો — શારીરિક સહનશક્તિની આ એક અજબ જેવી સિદ્ધિ હતી અને તેથી મને પોતાને પણ અચંબો થયો. ચૂંટણીની આ લડતમાં અમારા તરફથી ઘણા લોકોએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો, તેનાથી હિંદના સારાં ગ્રામવિસ્તારમાં લોકો ખળભળી ઊઠ્યા અને હરેક સ્થળે નૂતન પ્રાણનો સંચાર થતો નજરે પડવા લાગ્યો. અમારે માટે તો આ ચૂંટણીની લડત કેવળ ચૂંટણી માટેના પ્રચાર કરતાંયે અધિક નીવડી. ચૂંટણીમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવાનો અધિકાર ધરાવનારા ત્રીસ લાખ મતદારો ઉપરાંત બીજા જે કરોડોને મત આપવાનો અધિકાર નહોતો તેમને કેળવવામાં પણ અમને તો રસ હતો.

વળી, આ બહોળા પ્રવાસના બીજા એક લક્ષણે પણ મારા દિલનો કબજો લીધો. અંગત રીતે એ પ્રવાસ વડે હિંદની જાણે કે મેં ફરી શોધ કરી, ભારતમાતાને ખોળે હું જાણે ફરી આવીને બેઠો અને તેની પ્રજાનો મેં જાણે કે ફરીથી સાચો પરિચય કર્યો. મારી આ ભૂમિનાં વિવિધતામાં સમૃદ્ધ અને છતાં બધાંયે પર હિંદની એકતાની અચૂક છાપવાળાં હજારો લક્ષણો મને જોવાનાં મળ્યાં. મૈત્રીની ભાવનાથી ભરેલી મને નીરખી રહેતી કરોડો આંખો તરફ હું જોઈ રહેતો અને એ માયાળુ આંખોની પાછળ શું વસે છે તે સમજવાની કોશિશ કરતો. હિંદનું મને જેમ જેમ વધારે ને વધારે દર્શન થતું ગયું તેમ તેમ મને લાગવા માંડ્યું કે આ અદ્ભુત દેશની મને કેટલી ઓછી માહિતી છે અને તેની વિવિધતાનો મને કેટલો બધો ઓછો પરિચય છે! અને હજી એને વિશે નવું નવું શોધી કાઢવાનું મારે હજી કેટલુંયે બાકી છે! ઘણી વાર મારી એ ભૂમિ મારા પર પોતાનું વહાલસોયું સ્મિત વેરતી અને ઘણી વારે જાણે કે ઠઠા ઉડાવી મને હાથતાળી આપી મારી પાસેથી નાસી જતી!

આ પ્રવાસ દરમિયાન બહુ જૂજ પ્રસંગોએ કેટલીક વાર હું એકાદ દિવસ પાડીને

પાસે આવેલાં અજંતાની ગુફાઓ કે સિંધુના પ્રદેશમાં આવેલી મોહંજોદડોની ટેકરી જેવાં પ્રસિદ્ધ સ્થળોની મુલાકાતે જઈ આવતો. ઘડીભરને માટે હું ભૂતકાળમાં એ રીતે ડૂબકી મારી આવતો, તે જમાનાના જીવનમાં ભાગ લેતો અને અજંતાની ગુફાની ભીંતો પર ચીતરવામાં આવેલાં બોધિસત્ત્વો તેમ જ નમણી સ્ત્રીઓ મારા ચિત્તમાં રમી રહેતાં. ત્યાર બાદ થોડા દિવસ રહીને ખેતરમાં કામ કરતી અથવા પોતાના ગામને કૂવેથી પાણી સીંચતી સ્ત્રીને જોઈને મારા ચિત્તમાં અજંતાની સુંદર સ્ત્રીઓની સ્મૃતિ એકાએક જાગતી ને અચરજનો માર્યો હું એકાએક ચમકી ઊઠતો.

સામાન્ય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને મોટી ફતેહ મળી અને પછી પ્રાંતોમાં અમારે પ્રધાનપદ લેવાં કે ન લેવાં એ વિશે મોટો વાદ શરૂ થયો. વાઈસરોય તેમ જ તે તે પ્રાંતોના ગવર્નરોએ પ્રધાનમંડળના કામકાજમાં દખલ ન કરવી એ સમજૂતીથી આખરે કોંગ્રેસે પ્રધાનપદ સ્વીકારવાં એવો નિર્ણય થયો.

૧૯૩૭ની સાલના ઉનાળામાં મારે બ્રહ્મદેશ અને મલાયાની મુલાકાતે જવાનું થયું. આ કંઈક રાહત મેળવવાનો નવરાશનો ગાળો ન નીવડ્યો, કેમ કે ઠેર ઠેર અનેક પ્રકારનાં રોકાણો મારે માટે આગળથી નક્કી કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને મારે જ્યાં જ્યાં જવાનું થયું ત્યાં સર્વ સ્થળોએ લોકોનાં ટોળાં મારો કેડો છોડતાં નહોતાં. પણ રોજ-બ-રોજના કામકાજની ધમાલમાંથી મુક્ત થઈ બીજી જાતના કામમાં પડવાનું મળવાથી થયેલા ફેરફારથી મારા મનને ઘણી રાહત મળી ને હું રાજી થયો. વળી, ભૂતકાળના અનેક યુગોના અનુભવની ઘેરી છાપવાળી હિંદની પીઢ પ્રજાના કરતાં અનેક રીતે તદ્દન ભિન્ન પડી આવતા બ્રહ્મદેશના જુવાનીની તાજગીથી ભરેલા તેમ જ ખીલેલાં ફૂલોની મસ્તીવાળા લોકોને જોઈને તેમ જ મળીને મને ઘણો આનંદ થયો.

હિંદમાં અમારી સામે નવા નવા સવાલો ખડા થયા હતા. ઘણાખરા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની સરકારોએ રાજવહીવટ ચલાવવાની સત્તા ધારણ કરી હતી અને એ સરકારોમાંના મોટા ભાગના પ્રધાનોએ આ પહેલાં સરકારની જેલોમાં અનેક વરસો કાઢ્યાં હતાં. મારી બહેન વિજયાલક્ષ્મી પંડિત સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારમાં એક પ્રધાન બની અને અહીં મારે નોંધવું જોઈએ કે તે હિંદભરમાં પ્રધાનપદને દરજ્જે પહોંચનારી પ્રથમ સ્ત્રી હતી. કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજવહીવટ સંભાળવા માંડ્યો તેથી ગામડાંના વિસ્તારોમાં માથેથી કોઈ મોટો બોજો ઊતરી ગયો હોય તેમ સૌથી પ્રથમ રાહતની લાગણી ફેલાઈ. આખા દેશમાં નૂતન પ્રાણનો સંચાર થવા લાગ્યો. ખેડૂતો તેમ જ મજૂરો હવે તરત જ કંઈક મોટા લાભદાયી બનાવો બનશે એવી અપેક્ષા રાખવા લાગ્યા. રાજદ્વારી કેદીઓનો જેલોમાંથી છુટકારો થયો અને પહેલાં કદી જોવામાં આવી નહોતી એવી નાગરિક સ્વતંત્રતાની મોટા પ્રમાણમાં સ્થાપના થઈ. કોંગ્રેસના પ્રધાનો ખૂબ મહેનત કરવા લાગ્યા અને બીજા લોકોની પાસે પણ

તેમણે એવું જ સખત કામ લેવા માંડ્યું. પરંતુ રાજવહીવટને માટે ગોઠવવામાં આવેલા જૂના સંચા પાસેથી તેમને કામ લેવાનું હતું અને તે સંચાનાં માણસો તદ્દન પારકાં હોઈ ઘણી વાર તો વિરોધી વલણ અખત્યાર કરતાં. સરકારની કાયમી નોકરીઓનું તંત્ર પણ પ્રધાનોના કાબૂમાં નહોતું. બે વખત તો પ્રાંતમાં ગવર્નર સાથે પ્રધાનમંડળોને અથડામણ થવાથી તેમણે રાજીનામાં આપી દીધાં. આને પરિણામે ગવર્નરોએ પ્રધાનોની દૃષ્ટિ માન્ય રાખવાનું સ્વીકાર્યું અને આ કટોકટીમાંથી ઉગારો થયો. આમ છતાં પરંપરાથી ઊતરી આવેલી સનંદી, પોલીસ, તેમ જ એવી બીજી કાયમી નોકરી કરનારાં માણસોને ગવર્નરોનો ટેકો મળતો; ખુદ બંધારણનો પણ આધાર હતો, તેથી તેમની પાસે ઘણી સત્તા રહેલી હોઈ તેમનો પ્રભાવ પણ ખૂબ પડતો અને અનેક રીતે પોતાના અસ્તિત્વનો પરચો બતાવ્યા વિના તે રહેતાં નહોતાં. આથી પ્રગતિની ગતિ બહુ ધીમી પડી અને પ્રજામાં અસંતોષની લાગણી ઊભી થઈ.

આ અસંતોષની અસર ખુદ કોંગ્રેસની અંદર પણ વરતાવા લાગી અને તેમાંનાં વધારે આગળ વધેલાં તત્ત્વો ઊંચાંનીચાં થવા લાગ્યાં. વળી, સત્તા સામે લડત ચલાવવાને કેળવાયેલી અમારી સુંદર સંસ્થા ધીરે ધીરે કેવળ ચૂંટણીઓનો બંદોબસ્ત કરનારી સંસ્થામાં પલટાતી જાય છે એવી જાતનું એકંદર વલણ વખતોવખત બનતા બનાવો પરથી મારા જોવામાં આવ્યું. આથી હું જાતે પણ અકળાતો હતો. પૂર્ણ સ્વરાજની સ્થાપનાને માટે લડત આપ્યા વિના છૂટકો નહોતો, એવી લડત અનિવાર્ય લાગતી હતી અને પ્રાંતિક સ્વરાજની ચાલુ દશા અમારી એકંદર લડતનું એક ક્ષણજીવી લક્ષણ છે એવું મને લાગતું હતું. ૧૯૩૮ની સાલના એપ્રિલ માસમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના કામકાજથી મને થયેલો અસંતોષ બતાવતાં મેં ગાંધીજીને લખ્યું કે,

એ લોકો જૂની વ્યવસ્થાની સાથે અનુકૂળ થઈ જવાનો વધારેપડતો પ્રયાસ કરે છે એટલું જ નહીં, તેની રીતરસમોનું સમર્થન પણ કરવા લાગ્યા છે. એ બધું સારું નથી છતાં નભાવી લઈએ પણ વધારે ભૂરી વાત એ છે કે પ્રજાના હૃદયમાં મહામહેનતે ઊંચા દરજ્જાનું સ્થાન મેળવ્યું છે તે આપણે ગુમાવતા જઈએ છીએ. આપણે કોંગ્રેસવાળા ધંધાદારી રાજકારણી લોકોને રસ્તે નીચા ઊતરી પડવા લાગ્યા છીએ.

સંભવ છે કે કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો પર હું નાહક આકરી ટીકા કરવા મંડી પડ્યો હતો, કેમ કે દોષ ઘણે મોટે અંશે ખુદ પરિસ્થિતિનો હતો અને કદાચ સંજોગો જ તેમને માટે પ્રતિકૂળ હતા. પ્રત્યક્ષ હકીકતમાં પ્રધાનમંડળોએ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં બજાવેલી કામગીરી પ્રચંડ હતી. પરંતુ બીજી વાસ્તવિક હકીકત એવી હતી કે એ પ્રધાનોને અમુક પ્રકારની ચોક્કસ મર્યાદાઓમાં રહીને પોતાનું કાર્ય કરવું પડતું હતું અને અમારી સામે પડેલા સવાલો એવા ભારે હતા કે તેમનો બરાબર ઉકેલ કરવો હોય તો એ મર્યાદાઓની બહાર જઈને જ તેમણે કાર્ય કરવું

જોઈએ. જે અનેક સારી બાબતો તેમણે કરી બતાવી તેમાંની એકબેનો મારે ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ખેડૂતવર્ગને ઘણી રાહત આપનારા કાયદા તેમણે મંજૂર કરાવ્યા. ઉપરાંત, પાયાની કેળવણી અથવા નઈ તાલીમના નામથી ઓળખવવામાં આવતી કેળવણી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને માટે તેમણે પ્રયોગો શરૂ કર્યા. સાતથી ચૌદ વરસની ઉંમર સુધીનાં સાત વર્ષને માટે દેશના એકેએક બાળકને માટે આ પાયાની કેળવણી મફત તેમ જ ફરજિયાત કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવતો હતો. એકાદ હાથકામના હુન્નર મારફતે શિક્ષણ આપવાની આધુનિક પદ્ધતિના પાયા પર આ કેળવણીની રચના કરવામાં આવી છે અને શિક્ષણ આપવાના કામમાંથી કાબેલપણાનું ધોરણ કોઈ પણ રીતે નીચું ઉતાર્યા વિના તેમાં શરૂઆતમાં રોકવી પડતી મૂડીનો અને બીજો ચાલુ ખર્ચ મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડી નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે એ રીતે એ પદ્ધતિ ખીલવવામાં આવી છે. હિંદ જેવા ગરીબ મુલકમાં કરોડો બાળકોને કેળવણી આપવાના કામમાં ખર્ચનો સવાલ ઘણો મહત્ત્વનો બને છે. આ પદ્ધતિએ એ દષ્ટિથી તેમ જ બીજી રીતે હિંદમાં કેળવણીની પ્રથામાં મોટી ક્રાંતિ કરી છે અને તેમાં શક્યતાઓની આશા રહેલી છે.

ઉચ્ચ અથવા વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીના સવાલના ઉકેલને માટે પણ ઉત્સાહથી કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. જાહેર તંદુરસ્તી ખાતાના કામને પણ સારી પેઠે વેગ આપવાની કોશિશ કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ છેવટે કાંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપી રાજવહીવટ ચલાવવાની સત્તા છોડી દીધી ત્યાં લગીમાં તેમના એકંદર પ્રયાસોનું ઝાઝું, નજરે ચડે એવું પરિણામ આવ્યું નહોતું. પ્રૌઢશિક્ષણનું અને તેમાંયે પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોને વાંચતાં લખતાં શીખવવાનું કામ મોટા ઉત્સાહથી આગળ ધપાવવામાં આવ્યું હતું અને તેનાં ફળ પણ મજાનાં આવ્યાં હતાં. ગ્રામોદ્ધારના કાર્યક્રમના અમલ માટે પણ પ્રધાનમંડળોએ ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું.

કાંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળોની એકંદર કામગીરીથી કોઈનાયે દિલ પર ઊંડી છાપ પડે એવું હતું ખરું, પરંતુ એ બધા ઉપયોગી તેમ જ સારા કામથીયે હિંદના પાયાના સવાલોનો ઉકેલ થાય તેમ નહોતું. એને માટે વધારે ઊંડાણમાં ઊતરીને પાયામાંથી ફેરફારો કરી જામી પડેલાં અનેકવિધ સ્થાપિત હિતોને સંભાળી નભાવી રાખનારા સામ્રાજ્યવાદી ચોક્કાનો અંત લાવવાની જરૂર રહેતી હતી.

એટલે કાંગ્રેસ સંસ્થાની અંદર વધારેપડતી મવાળ વૃત્તિવાળા અને વધારેપડતી આગળ ધસી જવાની વૃત્તિવાળા વિભાગો વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધતો ગયો. ૧૯૩૭ની સાલના ઑક્ટોબર માસમાં મળેલી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં એ સંઘર્ષ સંગઠિત રીતે વ્યક્ત થયો. આથી ગાંધીજી ઘણા દુઃખી થયા અને ખાનગીમાં સખત શબ્દોમાં તેમણે પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. કાંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે મેં લીધેલાં

કેટલાંક પગલાં માટે નાપસંદગી બતાવવાને પાછળથી તેમણે એક લેખ પણ લખ્યો હતો.

કોંગ્રેસની કારોબારીના એક જવાબદાર અંગ તરીકે હવે મારાથી લાંબો વખત નભાવી શકાય તેવું નથી એવું મને લાગવા માંડ્યું, પણ સંસ્થાની અંદર એકાએક કટોકટીની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એવું કશું ન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેના મારા હોદ્દાની અવધ પૂરી થવા આવી હતી અને મેં વિચાર્યું કે કશાયે ખળભળાટ વિના શાંતિથી તે પૂરી થતાં હું કારોબારીમાંથી અળગો થઈ જઈશ. એક પછી એક લાગટ બે વરસ અને એકંદરે ત્રણ વખત હું કોંગ્રેસનો પ્રમુખ બની ચૂક્યો હતો. એક વરસની બીજી મુદતને માટે મને પ્રમુખ ચૂંટવાની વાતો શરૂ થઈ હતી પરંતુ મારા મનમાં મેં સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી લીધો હતો કે હવે મારે પ્રમુખપદને માટે ઉમેદવારી ન કરવી. આ જ અરસામાં મેં એક નાનકડી તરકીબ અજમાવી અને તેથી મને પોતાને ખૂબ રમૂજ પડી. કલકત્તાના ‘મોડર્ન રિવ્યૂ’ માસિકમાં મારું નામ આખ્યા વગર એક લેખ લખી મેં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો. તેમાં પ્રમુખ તરીકે મારી ફરી એક વાર ચૂંટણી થાય તે સામે મેં વિરોધ કર્યો. કોઈ પણ વ્યક્તિને અને ખુદ માસિકના તંત્રીને પણ આ લેખ કોણે લખ્યો છે તેની માહિતી નહોતી અને મારા સાથીઓ તેમ જ બીજા લોકો પર એની કેવી અસર થાય છે તે હું બહુ રસથી જોયા કરતો હતો. લેખ લખનાર કોણ હશે તે વિશે તરેહ તરેહનાં બેફામ અનુમાનો કરવામાં આવતાં હતાં પણ છેવટે જોન ગંથરે પોતાના ‘ઇનસાઇડ એશિયા’ (એશિયાની ભીતરમાં) નામના પુસ્તકમાં સાચી વાત બહાર પાડી ત્યાં સુધી બહુ જ થોડા લોકો એ વાત જાણતા હતા.

હરિપુરા મુકામે ભરાયેલા ત્યાર પછીના કોંગ્રેસના અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે સુભાષ બોઝની ચૂંટણી થઈ અને ત્યાર પછી થોડો જ વખત રહીને મેં યુરોપની મુલાકાતે જવાનું ઠરાવ્યું. મારે મારી દીકરીને મળવું હતું પણ આમ પ્રવાસે નીકળવાનું સાચું કારણ બીજું જ હતું. મારા મૂંઝાઈ ગયેલા અને થાકી ગયેલા મગજને મારે તાજું કરવું હતું.

પરંતુ શાંતિથી વિચારણા કરવાને માટે અથવા મારા મગજના અંધકારથી ભરાઈ ગયેલા અનેક ખૂણાઓને અજવાળવાને પ્રકાશ મેળવવા માટે યુરોપને તે વખતે ભાગ્યે જ લાયક સ્થળ કહી શકાય. યુરોપ આખા પર શોકની છાયા ફરી વળી હતી અને ત્યાં ઉપર ઉપરથી નજરે પડતી શાંતિ પ્રયંડ તોફાન શરૂ થાય તે પહેલાં વાતાવરણમાં અજંપાની જે કારમી શાંતિ વ્યાપે છે તેવી જાતની હતી.

વિલાયતની સરકારના વડા પ્રધાન મિ. નેવિલ ચેમ્બરલેને શરૂ કરેલી હિટલરને મનાવી લેવાની નીતિનો અમલ પુરબહારમાં ચાલી રહ્યો હતો અને યુરોપના રાજકારણી તખ્તા પર આખરના દૃશ્યરૂપે રજૂ થયેલી મ્યુનિકની ઘટના તરફ તે નીતિની કૂચ

દગાથી ફસાવીને કચડી નાખવામાં આવેલી પ્રજાઓના મૃતદેહો પરથી ધમધોકાર આગળ વધતી હતી. વિમાનમાં બારસેલોના પહોંચી કારમા સંઘર્ષમાં સપડાયેલા યુરોપની ભૂમિ પર મેં પગ માંડ્યો. દરરોજ રાત્રે આકાશમાંથી વરસતા બોમ્બ જોતો હું પાંચ દિવસ બારસેલોનામાં રોકાયો. મારા દિલ પર જબરજસ્ત અસર કરે એવું બીજું પણ ઘણું ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું; અને ત્યાં જ દુકાળ અને તારાજી વચ્ચે તેમ જ કાયમ ઝઝૂમી રહેલી આફતના વાતાવરણમાં યુરોપના બીજા કોઈ પણ સ્થળના કરતાં મારા મન સાથે મેં સૌથી વધારે શાંતિ અનુભવી. હિંમતનો, દૃઢ નિશ્ચયનો અને કંઈક સાર્થકતા અનુભવાય એવું કામ કરવાની સંધિનો મને ત્યાંથી પ્રકાશ મળ્યો.

બારસેલોનામાં પાંચ દિવસ વિતાવી હું ઇંગલંડ પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક જાતના અને અનેક રંગના અભિપ્રાયોવાળા માણસોને હું મળ્યો. સામાન્ય પ્રજાજનમાં પરિવર્તન થયેલું મને જણાયું અને તે પરિવર્તન યોગ્ય દિશામાં થયેલું મને લાગ્યું. પણ મથાળે જ્યાં ચેમ્બરલેન પોતાના વિજયમાં મુસ્તાક બની બેઠો હતો ત્યાં પરિવર્તનનું નામનિશાન નહોતું. ત્યાંથી હું ચેકોસ્લોવાકિયા પહોંચ્યો અને ત્યાં પોતાના મિત્રને તેમ જ જે કાર્યને તમે વરેલા ગણાતા હો તેને જ ઊંચાંમાં ઊંચાં નીતિનાં કારણો આપી દગો કરવાની મુશ્કેલ તેમ જ અટપટી રમત કેમ રમી શકાય તે મેં ખૂબ નજીક રહીને જોયું. લંડન, પેરિસ અને જીનિવામાં રહીને મ્યુનિકના કટોકટીના પ્રસંગ દરમિયાન એ જ રમતના આગળના દાવ મેં જોયા અને તે પરથી મેં ઘણાં વિચિત્ર અનુમાનો તારવ્યાં. આ અણીને પ્રસંગે આગળ વધેલા કહેવાતા લોકો અને મંડળો બધાંયે સાવ પડી ભાંગ્યાં ને લાચાર બની ગયાં તે જોઈ મને સૌથી વધારે અચંબો થયો. જીનિવામાં મારા દિલ પર એવી છાપ પડી કે અહીં પોતાનાં થાણાં જમાવીને પડેલી સેંકડો આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના મૃતદેહો આમતેમ વેરાયેલા પડ્યા છે અને આ જાણે કે પ્રાચીન ખંડેરોના અવશેષોનું શહેર છે. લંડન યુદ્ધની બલામાંથી માંડ ઊગરી જઈ અત્યંત રાહતની લાગણી બતાવતું મને દેખાયું અને તેને જાણે કે એ સિવાય બીજી કોઈ વાતની ઝાઝી પડી નહોતી. યુદ્ધમાંથી ઊગરી જવાને માટે ચૂકવવી પડેલી કિંમત તો બીજા લોકોને ચૂકવવી પડી અને તેને માટે તો બળાપો કરવાનો શો હોય! પણ એ શહેરના વતનીઓને ક્યાં ખબર હતી કે બીજાને ભોગે મેળવેલી એ નિરાંત વરસ પૂરું થાય તે પહેલાં તો ઊડી જવાની છે ને પછી ફિક્કરનો કંઈ પાર રહેવાનો નથી! છૂટાછવાયા વિરોધના સૂરો ઊઠવા લાગ્યા હતા છતાં ચેમ્બરલેનની કીર્તિનો સૂરજ સોળે કળાએ તપતો હતો. પેરિસને જોઈ મને ઘણું દુઃખ થયું, ખાસ કરીને તેના મધ્યમ વર્ગની વૃત્તિથી મને ખૂબ અકળામણ થઈ. અને નવાઈની વાત તો એ હતી કે તે વર્ગ વિરોધી સૂર પણ ઝાઝો ઉઠાવતો નહોતો. દુનિયાભરમાં

કાંતિની મૂર્તિ અને મુક્તિના પ્રતીક તરીકે પંકાયેલા શહેરની આ દશા હતી!

ભારે હૈયું લઈને હું હિંદ પાછો ફર્યો. મારા અનેક ભ્રમો ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયા હતા. રસ્તે મિસરમાં હું થોડો વખત રોકાયો અને ત્યાંના વફદ પક્ષના આગેવાનોએ મને ઉમળકાભેર આવકાર આપ્યો. બીજી વાર મારું તેમને મળવાનું થયું અને ઝપાટાબંધ ઘડાતી જતી દુનિયાની પરિસ્થિતિની ભૂમિકામાં અમારા સમાન પ્રશ્નોની તેમની સાથે ચર્ચા કરવાની મને સંધિ મળી તેથી હું ઘણો રાજી થયો. ત્યાર પછી થોડા માસ રહીને વફદ પક્ષનું એક પ્રતિનિધિમંડળ હિંદમાં અમારી મુલાકાતે આવ્યું હતું અને કોંગ્રેસની અમારી વાર્ષિક બેઠકમાં પણ તેણે હાજરી આપી હતી.

હિંદમાં તેના તે જ પુરાણા સવાલો ને સંઘર્ષો જારી હતા અને મારા સાથીઓ સાથે મેળ કેમ બેસાડવો એ વિશેની મારી મૂળ મુશ્કેલીઓ મારી સામે હજી તેવી ને તેવી ખડી હતી. દુનિયા આખીને સંડોવે એવી જબરજસ્ત ઊથલપાથલ સામી આવીને ઊભી રહેવાની અણી પર હતી તે વખતે કોંગ્રેસીઓ આ પરસ્પર નાની નાની હરીફાઈઓ અને નજીવા ઝઘડાઓમાં રચ્યાપચ્યા રહી તેમાંથી ઊંચા આવતા નહોતા એ જોઈ મને દુઃખ થતું હતું. છતાં કોંગ્રેસ સંસ્થાન ઉપરની કક્ષાઓમાંના કોંગ્રેસીઓમાં પ્રમાણનું તેમ જ પરિસ્થિતિની સમજનું ભાન અમુક અંશે જણાતું હતું. કોંગ્રેસની બહારના વાતાવરણમાં આવેલી ભ્રષ્ટતા વધારે નજરે ચડે એવી હતી. કોમી હરીફાઈ અને કોમ કોમ વચ્ચેની તંગદિલી વધી ગઈ હતી અને મિ. મહમદઅલી ઝીણાની આગેવાની નીચે મુસ્લિમ લીગ આગળ પડીને જાણે કે દાવાથી રાષ્ટ્રીયતાનો વિરોધ કેળવી અત્યંત સંકુચિત વલણ અખત્યાર કરી નવાઈ પમાડે તેવે રસ્તે આગળ વધી રહી હતી. તેની પાસેથી કોઈ પ્રકારનું રચનાત્મક સૂચન મળતું નહોતું, રાષ્ટ્રીયતાનાં બળો સાથે અર્ધે રસ્તે સામે આવીને મળવાની કોઈ વાત નહોતી, અને એ લોકોને શું જોઈએ છે એ વિશે પૂછવામાં આવતા સવાલોનો કશો જવાબ મળતો નહોતો. નાઝીઓની રીતરસમોને યાદ કરાવે એવો કેવળ અભાવાત્મક તેમ જ વેરઝેર ને હિંસાના પ્રચારનો કાર્યક્રમ એમણે અખત્યાર કર્યો હતો. કોમી સંસ્થાઓએ શરૂ કરેલું જંગલીપણું અમારા આખાથે જાહેર તેમ જ સામાજિક જીવન પર પોતાની માઠી અસર પાડતું હતું—એ આ બધામાં ખાસ દુઃખ આપનારી બીના હતી. અલબત્ત, મુસ્લિમ લીગની પ્રવૃત્તિઓને ઘણી મુસ્લિમ સંસ્થાઓ તેમ જ ઘણા મુસલમાનો નાપસંદ કરતા અને તેમનું વલણ કોંગ્રેસ તરફ હતું.

આ પ્રકારનો કાર્યક્રમ અપનાવી મુસ્લિમ લીગ અનિવાર્યપણે વધારે ને વધારે અવળે રસ્તે ચડવા લાગી અને આખરે હિંદમાં લોકશાહીની વિરુદ્ધ ખુલ્લુંખુલ્લા ખડી થઈ એટલું જ નહીં, દેશના મુલકના ભાગલાની હિમાયત કરવાની છેવટની હદે જઈને ઊભી રહી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રભાવનું જોર હણી નાખવાની મુરાદ

રાખવાવાળા બ્રિટિશ અમલદારો દેશની એકતાને ચૂંથી નાખનારાં બીજાં બળોનો અને તે જ રીતે મુસ્લિમ લીગનો ગેરઉપયોગ કરવા માગતા હતા અને તેથી આ તરેહવાર તેમ જ બેફામ માગણીઓ કરવામાં તેમણે લીગને ચડાવી આપી. જે સમયે સ્પષ્ટ થતું જતું હતું કે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના બનેલા એક મોટા સમવાય તંત્રના અંગ બન્યા સિવાય નાનાં રાષ્ટ્રોને હવે દુનિયામાં કશું સ્થાન રહ્યું નથી, તે જ વખતે હિંદના મુલકના કકડા પાડવાની માગણી આગળ કરવામાં આવતી હતી તે જોઈને સાચે જ અચંબો થતો હતો. સંભવ છે કે આ માગણી ગંભીરપણે રજૂ કરવામાં આવી ન હોય; પણ મિ. ઝીણાએ આગળ કરવા માંડેલા બે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતમાંથી એવી માગણી અનિવાર્યપણે ફલિત થયા વિના કેમ રહે? કોમવાદે ધારણ કરેલા આ નવા સ્વરૂપને ધાર્મિક મતમતાંતરો સાથે ઝાઝો સંબંધ નહોતો. એ મતભેદોનો પરસ્પર છૂટછાટ મૂકી મેળ બેસાડવાનું જરાયે મુશ્કેલ નહોતું એમ ચારે તરફથી સ્વીકારવામાં આવતું હતું. પરંતુ આ તો એક બાજુથી સ્વતંત્ર, સંયુક્ત તેમ જ લોકશાહી હિંદની રચના કરવાની આકાંક્ષા રાખનારા અને બીજી બાજુથી ધર્મના ઓછા હેઠળ પોતાના વિશિષ્ટ હકોને સંભાળી રાખવાની ઇચ્છાવાળાં અમુક ચોક્કસ પ્રગતિવિરોધી અને રજવાડી માનસવાળાં તત્ત્વો વચ્ચેનો ઝઘડો હતો. જુદા જુદા સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ તરફથી જેનો આ ઢબે અમલ તેમ જ દુરુપયોગ થતો હતો તે ધર્મ મને શાપરૂપ અને સમાજની તેમ જ વ્યક્તિની સર્વપ્રકારની પ્રગતિને બાધારૂપ લાગતો હતો. જે આધ્યાત્મિકતાને અને બંધુત્વની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે, કેળવે છે એમ મનાય છે તે જ ધર્મ આ લોકોના હાથમાં વેરઝેરના, સંકુચિતતાના, સર્વ પ્રકારની હીનતાના અને હલકામાં હલકા પ્રકારના કેવળ ભૌતિકવાદના ઝેરીલા મૂળ સમો બની ગયો હતો.

૧૮૩૮ની સાલની શરૂઆતના મહિનાઓમાં પ્રમુખની ચૂંટણીને પ્રસંગે કોંગ્રેસમાં પણ મામલો છેલ્લી હદે જઈને ઊભો રહ્યો. કમભાગ્યે મૌલાના આઝાદે પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવાની ના પાડી અને તીવ્ર હરીફાઈ તેમ જ ખેંચતાણ પછી સુભાષચંદ્ર બોઝની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થઈ. આમાંથી જાત જાતની ગૂંચવણો તેમ જ નવી નવી મડાગાંઠો પેદા થઈ અને તે બધી મહિનાઓ સુધી તેવી ને તેવી ચાલુ રહી. ત્રિપુરીમાં ભરાયેલા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં બેહૂદા દેખાવો થયા. એ વખતે હું ઘણો હતોત્સાહ થઈ ગયો અને છોક ભાંગી પડ્યા વિના મારાથી હવે વધારે ચાલી નહીં શકાય એવું મને લાગતું હતું. રાજકારણના ક્ષેત્રમાં બનતા બનાવો અને રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓની બેશક મારા દિલ પર અસર થઈ હતી પરંતુ મારી આવી મનોદશા થઈ તેનાં પ્રત્યક્ષ કારણોનો જાહેર રાજકાજની સાથે સંબંધ નહોતો. મારી જાત પર જ મને તિરસ્કાર પેદા થયો હતો અને છાપાંઓમાં

પ્રસિદ્ધ કરેલા એક લેખમાં મેં લખ્યું :

મને ધાસ્તી છે કે તેમને (મારા સાથીઓને) હું ઝાઝો સંતોષ આપી શકતો નથી અને છતાં એ વાતમાં નવાઈ પમાડે એવું કશું નથી, કેમ કે મને પોતાને મારી જાતથી એથીયે ઓછું સમાધાન રહે છે. આવા મસાલામાંથી સમર્થ આગેવાનો તૈયાર થતા નથી અને એ વાતનું મારા સાથીઓને જેટલું વહેલું ભાન થાય તેટલું તેમનું અને મારું એમ બંને પક્ષનું વધારે કલ્યાણ થશે. મારું મગજ તે જ અસલ કાબેલિયતથી કામ આપે છે, કેવળ મહાવરાને કારણે બુદ્ધિ પણ પોતાનું કામ કર્યે જાય છે, પણ એ કાર્યમાં ચેતન તેમ જ પ્રાણ પૂરનારા પ્રવાહોનાં મૂળ સુકાઈ ગયાં હોય એમ લાગે છે.

સુભાષ બોઝ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપી ફારેગ થયા અને તેમણે ફોર્વર્ડ બ્લોક નામની સંસ્થા શરૂ કરી. એ સંસ્થાને કૉંગ્રેસની લગભગ હરીફ સંસ્થા બનાવવાનો ઈરાદો રાખવામાં આવતો હતો. ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતી થતી એ સંસ્થા આખરે લગભગ સુકાઈ ગઈ અને એ સિવાય બીજું કશું બને તેવું જ નહોતું. પરંતુ તેનાથી એકતાને ચૂંથી નાખનારાં બળોમાં ઉમેરો થયો અને એકંદર ભ્રષ્ટતામાં પણ વધારો થયો. કાનને રૂડા લાગતા શબ્દો તેમ જ સૂત્રોનાં ઓઠાં નીચે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં સઢો ખેલવાને નીકળી પડેલાં તેમ જ તક સાધી લેવાની મુરાદવાળાં તત્ત્વોને દેશમાં સભાઓ ગજાવવાને માટે તખ્તા મળી રહેવા લાગ્યા અને આ બધું જોઈ જર્મનીમાં નાઝી પક્ષનો ઉદય કેમ થયો હશે તેનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યા વિના ન રહ્યો. નાઝીઓની કાર્યપદ્ધતિ પણ બીજી શી હતી? એક કાર્યક્રમને માટે આમજનતાનો ટેકો તેમ જ મંજૂરી પોતાને પક્ષે મેળવવી અને પછી બીજો કોઈ તદ્દન જુદો જ આશય પાર પાડવાને તેનો થાય તેટલો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો!

કૉંગ્રેસની કારોબારીમાંથી આ વખતે હું મુદ્દામ બહાર રહ્યો. મને લાગ્યું કે એમાં મારો સમાસ થાય તેમ નથી અને જે બધું કરવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી ઘણું મને પસંદ પણ નહોતું. રાજકોટના મામલાને અંગે ગાંધીજીએ કરેલા ઉપવાસ અને ત્યાર પછીના તેમાંથી નીપજેલા બીજા બનાવોથી મારા મગજનું સમતોલપણું છોક જ જતું રહ્યું હતું. તે વખતે મેં લખ્યું હતું કે ‘રાજકોટના બનાવો પછી મારી લાચારીની લાગણી વધતી જાય છે. આમાંનું કશું મને સમજાતું નથી અને જે કંઈ બધું બન્યું છે તેની પાછળ રહેલી તર્કસરણી તો મને મુદ્દલ સમજાતી નથી.’ એ ઉપરાંત મેં ઉમેરેલું કે :

અમારામાંથી ઘણાને સારુ શું કરવું અને કઈ બાજુની પસંદગી કરવી એ વિશેની મુશ્કેલી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે; અને આ કંઈ દક્ષિણ માર્ગે જવાનું પસંદ કરવાનો, કે વામમાર્ગ અખત્યાર કરવાને અંગેનો બલકે કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય નિર્ણય કરવાને લગતો સવાલ જ નથી. પસંદગી તો આજે ત્રણ વિકલ્પોમાંથી એકની કરવાની રહે છે :

એકબીજાથી વિરોધી અને કોઈ પણ પ્રકારની કડીબંધ તર્કસરણી વિનાના નિર્ણયોને એમ ને એમ વગર વિચાર્યે આંધળા બનીને સ્વીકારી લેવા અથવા વિરોધ કરવો અથવા છેક નિષ્ક્રિય થઈને હાથપગ જોડીને બેસી રહેવું. આમાંનો એક રસ્તો લેવાનું સરળતાથી બની શકે તેવું નથી. જે પોતાને સમજાતું નથી બલકે જેની કદર થઈ શકતી નથી તેનો આંધળા બની વગરવિચાર્યે રાજ્યખુશીથી સ્વીકાર કરી લેવાથી બુદ્ધિમાં શિથિલતા આવે છે અને આખરે તેને લકવો થયો હોય તેમ તે કાર્ય કરતી અટકી જાય છે. કોઈ પણ મોટી હિલચાલ આ પાયા પર ચલાવી ન શકાય; અને લોકશાહી ઢબની કોઈ પ્રવૃત્તિ તો ખસૂસ ચલાવી ન શકાય; વિરોધથી આપણી પોતાની જ તાકાત નબળી પડતી હોય અને સામાવાળાને સહાય થતી હોય તો વિરોધ કરવાનુંયે મુશ્કેલ બની જાય છે; અને જ્યારે ચારે બાજુથી કાર્ય કરવાની હાકલ થતી હોય ત્યારે નિષ્ક્રિય બની હાથપગ જોડીને બેસી રહેવાથી વ્યર્થતાની લાગણી પેદા થાય છે અને અનેક પ્રકારની મનમાં ગાંઠ પડી જાય છે.

૧૮૩૮ની સાલના અંતમાં યુરોપથી હું હિંદ પાછો આવ્યો કે પછી તરત જ બે બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં મારું ધ્યાન રોકાયું. લુધિયાણા મુકામે દેશી રાજ્યોની પ્રજા પરિષદનું પ્રમુખપદ મારે સંભાળવાનું થયું અને એ રીતે અર્ધરજવાડી ઢબે પોતાનો રાજકારભાર ગબડાવનારાં દેશી રજવાડાંઓની પ્રજાની પ્રગતિકારક હિલચાલો સાથે મારે ઓર વધારે ઘાડા સંપર્કમાં આવવાનું થયું. આ રજવાડાંઓમાંથી ઘણાંમાં પ્રજાકીય અસંતોષનો ધૂંધવાટ વધતો જતો હતો, તેમાંથી પ્રસંગોપાત્ત રજવાડાંની પ્રજાકીય સંસ્થાઓ અને ત્યાંના સત્તાવાળા વચ્ચે અથડામણો જાગતી અને ઘણી વાર તેમાં સત્તાવાળાઓને બ્રિટિશ લશ્કરની સહાય મળતી. મધ્ય યુગના અવશેષો સમાં આ રજવાડાંઓને વિશે અને તેમને નભાવી રાખવામાં બ્રિટિશ સરકારે જે ભૂંડો ભાગ ભજવ્યો છે તેને વિશે બોલતાં અથવા લખતાં ખામોશ રાખવાનું અથવા ભાષા પર કાબૂ રાખવાનું કામ ખરેખર કઠણ છે. તાજેતરમાં એક લેખકે એ રજવાડાંઓને ઘણી જ યથાર્થ રીતે હિંદમાંની (બ્રિટિશ સત્તાની) પાંચમી કતાર તરીકે ઓળખાવ્યાં હતાં. આવાં રજવાડાંઓમાં પણ પોતાની પ્રજાને પક્ષે રહી સંગીન રાજકીય તેમ જ બીજા સુધારા દાખલ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા થોડા સમજવાળા રાજાઓ જોવાના મળે છે. પણ તેમને માથે બેઠેલી બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરી સત્તા તેમના કામમાં આડી પડે છે. અને આનું કારણ પણ દેખીતું છે. લોકશાહી ઢબે પોતાનો રાજવહીવટ ચલાવનારું દેશી રાજ્ય પાંચમી કતારનું કામ થોડું જ આપવાનું હતું?

સ્વતંત્ર રાજકીય અથવા આર્થિક ઘટકો તરીકે આ સાડી પાંચસોથીયે કંઈક વધારે સંખ્યાનાં રજવાડાં હિંદથી અલગ રહીને કદી કાર્ય નહીં કરી શકે એ દીવા જેવું ચોખ્ખું છે. વળી, લોકશાહી હિંદમાં જૂની ઢબનાં રજવાડી ટાપાંઓ તરીકે પણ તે બધાં નભી નહીં શકે. તેમાંનાં થોડાં મોટાં રાજ્યો હિંદના સમવાયતંત્રમાં લોકશાહી

ઢબે રાજવહીવટ ચલાવનારા ઘટકો બની સમાઈ શકે પણ તેમના સિવાયનાં બીજાં બધાને તો હિંદમાં પૂરેપૂરાં ભેળવી દેવાં જોઈશે. બહારની થાગડથીગડ જેવા નજીવા સુધારાથી એ બધાંના સવાલનો ઉકેલ આવે તેવો નથી. દેશી રજવાડાંઓની આખીયે પદ્ધતિને નાબૂદ કર્યા વિના બીજો કોઈ ઇલાજ દેખાતો નથી અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ અહીંથી જશે તેની સાથે એ બધાં પણ ખરી પડશે એ વિશે શંકા નથી.

પ્રાંતિક સરકારો સાથે સહકારથી કોંગ્રેસને આશ્રયે રચવામાં આવેલી નિયોજન સમિતિના પ્રમુખનું પદ મારે સંભાળવાનું થયું તે યુરોપથી પાછા ફર્યા બાદ મારું ધ્યાન રોકનારી બીજી પ્રવૃત્તિ હતી. એના કામમાં અમે આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ કામ વધતું જ ગયું અને આખરે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અથવા રાષ્ટ્રના સમગ્ર વહેવારના એકેએક ક્ષેત્ર પર તે ફરી વળ્યું. ખેતીવાડીને લગતા, ઉદ્યોગોને લગતા, સામાજિક સવાલોને લગતા, આર્થિક સવાલોને લગતા, નાણાવિષયક સવાલોને લગતા અને બીજા વિષયોના જુદા જુદા વર્ગો પાડી અમે એકંદરે ઓગણત્રીસ પેટાસમિતિઓ નીમી અને હિંદને માટે આર્થિક નિયોજનની એક સર્વવ્યાપી યોજના તૈયાર કરવાને ખાતર તે બધીના કામકાજને એકસૂત્રે પરોવવાની અમે કોશિશ કરી. એમાંથી જે યોજના તૈયાર થશે તેનું સ્વરૂપ અલબત્ત, કેવળ રૂપરેખા દોરી આપવા પૂરતું મર્યાદિત રહેશે અને તેમાં ઝીણવટથી વિગતો પૂરી લેવાનું કામ પાછળથી કરવું પડશે. આ નિયોજન સમિતિનું કામ હજી ચાલે છે અને તેની બધી મહેનતનું પ્રત્યક્ષ ફળ આવતાં હજી વધારે વખત જાય એવો સંભવ છે. મારે માટે આ કામ બહુ જ રસિક નીવડ્યું અને તેમાંથી મને ઘણું શીખવાનું મળ્યું. અમે જે કોઈ યોજના તૈયાર કરીશું તેનો અમલ તો સ્વતંત્ર હિંદમાં જ થઈ શકશે એ દીવા જેવું ખુલ્લું છે. વળી બીજી વાત એ સ્પષ્ટ છે કે નિયોજનની કોઈ પણ યોજનાનો અસરકારક અમલ કરવો હોય તો તેમાં દેશની અર્થવ્યવસ્થાના ચોક્કાના સમાજકરણની વાત સમાઈ જાય છે.

૧૯૩૯ની સાલના ઉનાળામાં મારે લંકાની ટૂંકી મુલાકાતે જવાનું થયું, કેમ કે ત્યાંના હિંદી રહેવાસીઓ અને ત્યાંની સરકાર વચ્ચેનું ઘર્ષણ વધી પડ્યું હતું. એ રળિયામણા ટાપુ પર ફરી પગ મૂકતાં મને ઘણો આનંદ થયો અને મને લાગે છે કે મારી મુલાકાતથી હદ અને લંકા વચ્ચેના વધારે ગાઢ સંબંધનો પાયો નંખાયો. લંકાની સરકારના સિંહલી સભ્યો સમેત દરેક જણ તરફથી મારું અત્યંત ઉમંગકાભર્યું સ્વાગત થયું. હવે પછી અસ્તિત્વમાં આવનારી કોઈ પણ રાજદ્વારી વ્યવસ્થામાં હિંદ અને લંકાએ બંનેએ ભેળાં જ રહેવાનું થશે એ વિશે મને શંકા નથી. ભાવિનો મારો રાજદ્વારી નકશો એક એવા સમવાય તંત્રનો છે જેમાં ચીન અને હિંદ, બ્રહ્મદેશ અને લંકા, અફઘાનિસ્તાન અને સંભવ છે કે બીજા મુલકોનો પણ સમાવેશ થયો હોય. ભાવિમાં આખી દુનિયાનું એક સળંગ સમવાય તંત્ર રચાય તો તે બેશક આવકારદાયક થશે.

૧૯૩૯ની સાલના ઓગસ્ટ માસમાં યુરોપની પરિસ્થિતિ અત્યંત જોખમભરેલી બની ગઈ હતી અને તેથી કોઈ અણીની પળ આવીને ઊભી રહે તે વખતે મારે હિંદ છોડવું નહોતું પરંતુ થોડા વખતને માટે તો થોડા વખત પૂરતીયે ચીનની મુલાકાત કરી આવવાની મને ખૂબ ઝંખના હતી. એટલે ચીનની મુલાકાતે જવાને હું વિમાનમાં ઊડ્યો અને હિંદની ભૂમિ છોડ્યાને પૂરા બે દિવસ પણ થયા નહોતા ત્યાં હું ચીનના યુદ્ધ સમયના પાટનગર ચુંગકિંગમાં ઊતરી પડ્યો. પરંતુ બહુ થોડા વખતમાં ઘણી ઉતાવળથી મારે હિંદ પાછા જવું પડ્યું, કેમ કે ઘણા વખતથી યુરોપને માથે તોળાઈ રહેલી યુદ્ધની આફત આખરે તેના પર ઊતરી આવી હતી. સ્વતંત્ર ચીનમાં હું પૂરાં બે અઠવાડિયાંયે ગાળી ન શક્યો પણ મારી પોતાની અંગત દષ્ટિથી અને હિંદ તેમ જ ચીનના ભાવિ સંબંધની દષ્ટિથી એમ બંને રીતે એ બે અઠવાડિયાં યાદગાર બન્યાં. હિંદ અને ચીન બંનેએ એકબીજાની ઘણા નજદીક આવવું જોઈએ એવી મારી આકાંક્ષાનો ચીનના આગેવાનો પૂરેપૂરો અનુકૂળ જવાબ આપવાને તત્પર છે એવું જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો અને તેમાંયે ચીનની એકતાના અને તેના સ્વતંત્ર થવાના દૃઢ નિશ્ચયના પ્રતીકરૂપ બનેલા પુરુષ તરફથી મારી એ આકાંક્ષાને વધાવી લેવામાં આવી ત્યારે તો મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. માર્શલ ચ્યાંગ કાઈ શેક અને મેંડમ ચ્યાંગને હું ઘણી વાર મળ્યો અને અમારા પોતપોતાના મુલકોની વર્તમાન દશા તેમ જ ભાવિ આશાની અમે ખૂબ ચર્ચા કરી. ચીન અને ચીનની પ્રજાને માટે પહેલાં હતી તેનાથી કેટલીયે વધારે પ્રશંસાની લાગણી મારા દિલમાં લઈને હું ચીનથી પાછો આવ્યો અને આ પુરાણી પીઠ પ્રજા, જેને અણીને પ્રસંગે યુવાનીના ઉત્સાહથી તરવરતી મેં જોઈ તેના જુસ્સાને કોઈ પણ પ્રકારના અવળા ભાવિની આપત્તિથી આંચ આવશે એવી કલ્પના સરખી હું કરી શકતો નથી.

યુદ્ધ અને હિંદ. અમારે હવે શું કરવું એ સવાલ ઊભો થયો હતો. આવી સ્થિતિ આવે તો શું કરવું એનો પાછલાં કેટલાંયે વરસોથી વિચાર કરી અમારી નીતિ અમે જાહેર કરી હતી. એ નીતિ જાહેર હોવા છતાં અમારી પ્રજાને, હિંદની મધ્યસ્થ વડી ધારાસભાને અથવા વિશાળ પ્રજામતને ધોરણે ચૂંટાયેલી ખુદ પ્રાંતિક સરકારોનેયે પૂછ્યાગાછ્યા વિના બ્રિટિશ સરકારે હિંદને યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા મુલક તરીકે જાહેર કરી દીધો. આ અવગણના ગળી જવાનું સહેલું નહોતું, કેમ કે એનો અર્થ એવો થતો હતો કે સામ્રાજ્યવાદ હજી પોતાની પુરાણી ઢબે જ કાર્ય કરી રહ્યો છે ને તે જ ઢબને ચાલુ રાખવા ધારે છે. ૧૯૩૯ની સાલના સપ્ટેમ્બર માસની અધવચમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ આ મુદ્દા પર એક લાંબું નિવેદન પ્રગટ કર્યું. તેમાં અમારી ભૂતકાળની તેમ જ ચાલુ નીતિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી અમે બ્રિટિશ સરકારને પોતાના અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને અંગે હવે તેના આશયો તેમ જ

નેમ શી છે તે વિશે ખુલાસો કરવાને જણાવ્યું. નાઝીવાદ અને ફાસીવાદને તો આ પહેલાં અમે ઘણી વાર વખોડી કાઢ્યો જ હતો. પરંતુ અમારી છાતી પર બેસી અમારા પર અમલ ચલાવનારા સામ્રાજ્યવાદની સાથે અમારે વધારે નિકટનો સંબંધ હતો અને તેનું શું થવાનું છે તે જાણવાની કુદરતી રીતે જ અમને વધારે ફિકર હતી. આ સામ્રાજ્યવાદ જવાનો છે કે નથી? બ્રિટિશ સરકાર હિંદની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાને તૈયાર છે કે નથી? અને હિંદની પ્રજાએ ચૂંટેલી બંધારણસભા દ્વારા પોતાનું રાજબંધારણ ઘડવાનો હિંદનો અધિકાર એમને માન્ય છે કે નથી? હિંદની મધ્યસ્થ સરકાર પર પ્રજાનો કાબૂ સ્થાપવાને તુરતાતુરત કેવાં અને કયાં પગલાં બ્રિટિશ સરકાર લેવા ધારે છે? આ બધા સવાલો અમે એ નિવેદનમાં બ્રિટિશ સરકારને પૂછ્યા હતા. આ નિવેદન કર્યા પછી થોડો વખત રહીને કોઈ પણ લઘુમતી સમૂહ તરફથી ઉઠાવવામાં આવે એવો કોઈ પણ વાંધો દૂર થાય તેટલા ખાતર બંધારણસભાની રચનાની પાછળ રહેલા ખ્યાલનો વિગતે ખુલાસો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. ખુલાસામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે લઘુમતી કોમોના દાવાઓનો નિકાલ બંધારણસભામાં એકંદર સભાના વધુ મતને ધોરણે નહીં પણ જેને જેને સંબંધ હોય તે લઘુમતી કોમની મંજૂરીથી કરવામાં આવશે અને કોઈ પણ એક મુદ્દાની બાબતમાં આવી સમજૂતી ન જ થાય તો છેવટના ચુકાદાને માટે કોઈ તટસ્થ પંચ પાસે તે મુદ્દો રજૂ કરવામાં આવશે. લોકશાહી પદ્ધતિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં આ દરખાસ્ત અમુક રીતે બિનસલામત ગણાય, પરંતુ લઘુમતી કોમોના મનમાં રહેલા વહેમ અથવા ડર દૂર કરવાને ખાતર કોંગ્રેસ જઈ શકાય તેટલી હદે જવાને તત્પર થઈ હતી.

બ્રિટિશ સરકારનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો. જવાબથી જરાયે શંકા ન રહી કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાના યુદ્ધે ચડવાના આશયો કે નેમોની યોગવટ કરવાને તૈયાર નહોતી અને હિંદની સરકાર પરનો પોતાનો કાબૂ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને હવાલે કરવાનો પણ તેનો ઇરાદો નહોતો. તેમના જવાબમાંથી સાફ જણાતું હતું કે એની એ જ પુરાણી વ્યવસ્થા ચાલુ રહે છે ને રહેશે અને કોઈ પણ સંજોગોમાં હિંદમાં જામી પડેલાં બ્રિટિશ હિતોને રક્ષણ વિના રાખવાની તેમની તૈયારી નથી. યુદ્ધના સંચાલનમાં આ શરતોએ સહકાર આપવાની કોંગ્રેસનાં પ્રાંતોમાં રાજવહીવટ ચલાવનારાં પ્રધાનમંડળોની તૈયારી નહોતી એટલે તે બધાંએ આ જવાબ મળતાંની સાથે પોતપોતાનાં રાજ્યનામાં આપી દીધાં. આ પછી બંધારણનો અમલ મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો અને તે તે પ્રાંતોમાં ગવર્નરોના આપખુદ અખત્યારનો અમલ ચાલુ થયો. એક બાજુ પર પ્રજાએ રાજવહીવટ ચલાવવાને ચૂંટણીથી નીમેલી પાર્લમેન્ટો અને બીજી બાજુ પર શાસન કરનારા રાજાના ખાસ હકો વચ્ચે યુરોપના મુલકોમાં બંધારણને લગતો જે પુરાણો

સંઘર્ષ પશ્ચિમના દેશોમાં જાગ્યો હતો અને જેમાં ઇંગ્લંડના એક તેમ જ ફ્રાન્સના એક એમ બે રાજાઓનાં માથાં વધેરાયાં હતાં તે ઝઘડો હિંદમાં પણ મૂર્ત થયો. પરંતુ કેવળ બંધારણની દૃષ્ટિના કરતાં હિંદમાં નિર્માણ થયેલા સંઘર્ષમાં બીજું ઘણું સમાયેલું હતું. હિંદમાંનો જવાળામુખી લાવા ઓકતો નહોતો પણ તેની હસ્તીની પ્રતીતિ કરાવતા તેના પેટાળમાં થતા ગડગડાટ કાને પડતા હતા.

આ મડાગાંઠ ચાલુ રહી અને દરમિયાન અમારા પર ગવર્નર-જનરલ અને ગવર્નરોનાં આપખુદ ફરમાનોથી એક પછી એક કાયદા ને ઓર્ડિનન્સો ઊતરવા લાગ્યા. ઘણા કોંગ્રેસીઓ અને બીજા લોકોની ધરપકડોની સંખ્યા વધવા લાગી. આની સામે વિરોધની લાગણી પણ જોર પકડતી જતી હતી અને અમારે પક્ષે આગળ પડીને કંઈક કાર્ય કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. પરંતુ યુદ્ધ જે કમે આગળ વધતું હતું તે જોઈને તેમ જ ખુદ ઇંગ્લંડને માથે ઊભી થયેલી આફતનો વિચાર કરી અમે અચકાયા કરતા હતા. આનું કારણ એ હતું કે સામાવાળાને તેની ગરજ ઊભી થયેલી જોઈ અથવા તેને સંકડામણમાં આવેલો જોઈ મૂંઝવવાનું આપણું ધ્યેય ન હોવું જોઈએ એવો જે પુરાણો પાઠ ગાંધીજીએ અમને શીખવ્યો હતો તે છોક વિસારી મૂકવાની અમારી તૈયારી નહોતી.

યુદ્ધ આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ નવા નવા પ્રશ્નો અમારી સામે આવીને ઊભા રહેવા લાગ્યા અથવા એમ કહીએ કે તેના તે જ પુરાણા સવાલો નવાં નવાં રૂપ લેવા લાગ્યા; એક ધોરણે એકત્ર થયેલા લોકોની હરોળો તૂટીને નવી રચાવા લાગી અને જૂનાં ધોરણો જાણે કે ભૂંસાવા લાગ્યાં. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે થયેલા કરાર, સોવિયેટ રાજ્યસંઘે ફિનલેન્ડના મુલક પર કરેલી ચડાઈ, રશિયાએ જાપાન તરફ મૈત્રીભાવે લંબાવેલો હાથ, એ બધી ઘટનાઓથી દિલ પર આઘાતની ચોટ પર ચોટ લાગી હતી અને મન સાથે કોઈ જાતનો મેળ બેસાડવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું હતું. મનમાં રહી રહીને સવાલ ઊઠતો હતો કે દુનિયામાં સિદ્ધાંતો જેવું કશું છે કે નથી? વર્તનને અંગે કોઈ પ્રકારનાં ધોરણો દુનિયામાં હશે ખરાં કે નહીં? કે પછી કેવળ તકસાધુ લોકોની જ આ બધી માયા છે?

એપ્રિલ માસ આવ્યો ને નોર્વેમાં વળેલા મિત્રરાજ્યોના ધબડકાના સમાચાર લાવ્યો. મે માસ બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડમાં ગુજરેલી ભયાનકતાની ખબર લાવ્યો. જૂનમાં ફ્રાન્સ એકાએક ભાંગી પડ્યાના અને ગૌરવભરેલું રણિયામણું પેરિસ નગર જે મુક્તિનું પારણું ગણાતું હતું તે જ જાલિમના પગ તળે કચરાઈને શબવત્ પડ્યાના સમાચાર આવ્યા. ફ્રાન્સની કેવળ લશ્કરી દૃષ્ટિથી હાર નહોતી થઈ; એનાથી કેટલીયે વધારે ભૂંડી વાત તો એ હતી કે તેનો આત્મા જાલિમને શરણે ગયો હતો ને સાવ ભ્રષ્ટ બનીને જીવવાનું તેણે પસંદ કર્યું હતું. ફ્રાન્સના રાષ્ટ્રના હાડમાં જ કંઈક સડો પેડો

હોવો જોઈએ, નહીં તો આવું કેમ બને એવો મારા દિલમાં વારંવાર વિચાર આવતો હતો. અથવા શું એવું બન્યું હતું કે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ જેનું જવાનું ભાવિ નિર્માણ થયું હતું એવી વ્યવસ્થાના બે પ્રમુખ પ્રતિનિધિ હતાં અને તેથી ટકી ન શક્યાં? અથવા શું એવું હશે કે સામ્રાજ્યવાદ વડે તેમની તાકાતને પોષણ મળતું દેખાતું હતું અને છતાં જે જાતનો ગજગાહ ચાલી રહ્યો હતો તેમાં તે સામ્રાજ્યવાદ જ તેમની તાકાતને હણી નાખતો હતો? પોતે જ બીજાને સ્વતંત્રતા આપવાનો ઇન્કાર કરે તો તેને માટે તે બન્ને કેવી રીતે લડી શકે? અને પરિણામે તેમનો સામ્રાજ્યવાદ ફ્રાન્સમાં બન્યું તેમ નાગા બેશરમ ફાસીવાદમાં પલટાઈ ગયા વિના પણ કેમ રહે? મિ. નેવિલ ચેમ્બરલેન અને તેની પુરાણી નીતિની ગોઝારી છાયા હજી ઇંગ્લંડને અભડાવી રહી હતી. જાપાનનું મન મનાવી લેવાને બ્રહ્મદેશ અને ચીન વચ્ચેનો સળંગ ધોરી માર્ગ બંધ કરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. અહીં હિંદમાં પરિવર્તનનો કશો અણસાર સરખોયે જણાતો નહોતો અને સમજીને અમારી જાત પર અમે મૂકેલા કાબૂને કંઈકેય અસરકારક કાર્ય કરી બતાવવાની અમારી અશક્તિરૂપે લેખવામાં આવતો હતો. બ્રિટિશ સરકારની ભાવિને ઓળખવાની કોઈ પણ જાતની દૃષ્ટિનો આવો સદંતર અભાવ, જમાનાની તાસીરને સમજવાની તેમ જ શું બની રહ્યું છે તેને ઓળખી જઈ તેને અનુકૂળ થઈ જવાની તેની આવી આટલી બધી અશક્તિ એ બધું જોઈને મને ભારે અચંબો થતો હતો. શું કુદરતનો એવો કાનૂન તો નથી કે માનવીની પ્રવૃત્તિનાં બીજાં બધાં ક્ષેત્રોની જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વહેવારોને લગતા બનાવોમાં પણ કારણની પાછળ તેનું કાર્ય નિષ્ક્રિયપણે, અનિવાર્યપણે ચાલ્યું આવે છે? શું એવું હશે કે જે કોઈ રચના, અથવા વ્યવસ્થા, અથવા પદ્ધતિ કોઈ પણ પ્રકારનું ઉપયોગી કાર્ય બજાવતી અટકી જાય તે બુદ્ધિપૂર્વક પોતાનો બચાવ કરવાને પણ અસમર્થ બની જતી હશે?

આવી અનુભવી બ્રિટિશ સરકાર પણ સમજમાં અને જમાનો ઓળખવામાં આવી મંદ હતી ને અનેક અનુભવ પછીયે કશું નવું શીખતી નહોતી તો હિંદની સરકારને વિશે તો કહેવું જ શું બાકી રહે છે? એ સરકાર જે ઢબે કાર્ય કરે છે તેમાં એક તરફથી કરુણા ઉપજાવે તેવું તો બીજી તરફથી રમૂજ આવે એવું ઘણું હોય છે, કેમ કે જમાનાજૂની તેની આત્મસંતોષની વૃત્તિને હચમચાવી તેની આંખો ઉઘાડવાને તર્ક કે બુદ્ધિ, અક્કલ કે સમજ, ભય કે આફત કશાનીયે શક્તિ હોય એમ લાગતું નથી. વૉશિંગ્ટન ઇરવિંગ નામના અમેરિકન લેખકે નિર્માણ કરેલા રિપ વાન વિકલ નામના વીસ વરસની ઊંઘમાંથી એક દિવસે જાગનારા આળસુના પીરની માફક હિંદી સરકાર જાગતી દેખાતી હોવા છતાં સિમલાની ટેકરી પર ઘોર્યા જ કરે છે!

યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં એક પછી એક નવા નવા પલટાઓ જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની સામે નવા નવા સવાલો ખડા થતા

ગયા. અમારી સ્વતંત્રતાની લડતને માટે અમે અહિંસાના સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યા હતા અને ગાંધીજી એવું ઇચ્છતા હતા કે સમિતિએ સ્વતંત્ર રાજ્યના કાર્યને માટે પણ એ સિદ્ધાંતના અમલનો વિસ્તાર કરવો. તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે બહારથી આવનાર આક્રમણની સામે પોતાનો બચાવ કરવાને તેમ જ દેશની અંદર ને અંદર અંધેર ફેલાય તો તેને પહોંચી વળવાને સ્વતંત્ર હિંદની રાજ્યસંસ્થાએ એ જ સિદ્ધાંતનો આધાર લેવો. અમારી એટલે કે, કોંગ્રેસની સામે આ સવાલ તાત્કાલિક સામો આવીને ઊભો નહોતો પરંતુ તેમના દિલમાં એ ઘોળાયા કરતો હતો અને તેમને લાગતું હતું કે આ સવાલના સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તેમ જ વિધાનને માટે સમય પાકી ગયો છે. અમારી લડતને માટે આજ સુધી જે રીતે અમે અહિંસાની નીતિને વળગી રહ્યા હતા તે જ રીતે હવે પછી પણ વળગી રહેવું જોઈએ એવી અમારી એકેએક જણની પ્રતીતિ હતી. યુરોપમાં મચેલી જાદવાસ્થળી જોયા પછી એ પ્રતીતિ વધારે દઢ થઈ હતી. પરંતુ ભાવિ રાજ્યને એ સિદ્ધાંત સાથે બાંધી દેવાની વાત જુદી હતી એટલું જ નહીં, મુશ્કેલ હતી અને રાજકારણના ક્ષેત્રની કક્ષાએ કાર્ય કરનાર કોઈ પણ એવી બાંધણી કેમ આપી શકે તે સમજવાનું કામ સહેલું લાગતું નહોતું.

ગાંધીજીની પોતાની લાગણી એવી હતી, અને સંભવ છે કે તેમની વાત સાચી પણ હતી કે આખી દુનિયાને મારે જે સંદેશ આપવાનો છે તે મારાથી છોડી ન દેવાય અને હળવો પણ કરી ન શકાય. તેમની માગણી એવી હતી કે એ સંદેશ દુનિયાને મને ફાવે તે રીતે પહોંચાડવાની મને પૂરી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અને હિંદના રાજદ્વારી દશાના વારાફરતી કારણે મને એ બાબતમાં કોઈએ રોકવો ન જોઈએ. આમ કોંગ્રેસની કારકિર્દીની તવારીખમાં સૌથી પહેલી વાર ગાંધીજીએ એક રસ્તો લીધો અને કોંગ્રેસની કારોબારીએ બીજો લીધો. આથી કોંગ્રેસની કારોબારી અને તેમની વચ્ચેના સંબંધમાં વિચ્છેદ પડવાનો તો સવાલ જ ઊભો થતો નહોતો, કેમ કે એ સંબંધનો બંધ વજ જેવો દઢ હતો અને તેથી મને રજભાર શંકા નથી કે તેઓ કોંગ્રેસને અનેક રીતે સલાહ આપવાનું અને ઘણી વાર તેને દોરવણી આપવાનું પણ જારી રાખશે. આમ છતાં એક વાત સાચી છે કે ગાંધીજી આ રીતે કોંગ્રેસની મસલતો અને કામકાજમાંથી અમુક અંશે અળગા થયા તેથી અમારી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસના એક ચોક્કસ ગાળાનો સ્પષ્ટપણે અંત આવ્યો ગણાય. હમણાં હમણાં થોડાં વરસોથી મને ગાંધીજીની પ્રકૃતિમાં કંઈક અમુક પ્રકારની સખતાઈનું લક્ષણ પ્રવેશ કરતું જણાય છે અને અસલમાં તેમની અનુકૂળ થઈ મેળ બેસાડી લેવાની જે શક્તિ હતી તે કંઈક ઓછી થઈ હોય એમ મને લાગે છે. આમ છતાં એ પુરુષના વ્યક્તિત્વનું જાદુ હજી જેવું ને તેવું કાયમ છે, તેમનું વશીકરણ હજીયે જેવું ને તેવું કામ આપે છે, અને તેમનું વ્યક્તિત્વ તેમ જ તેમની મહત્તા બીજાઓની

સરખામણીમાં ક્યાંયે ઊંચી તેમ જ ભવ્ય છે. એવું માની બેસવાની મૂર્ખાઈમાં કોઈ ન પડે કે હિંદની કરોડોની જનતા પરનો તેમનો પ્રભાવ રજભાર પણ કમી થયો છે. આજે વીસથીયે વધારે વરસથી તેઓ હિંદના ભાવિના ઘડવૈયા રહ્યા છે અને હજી એમનું કાર્ય સમાપ્ત નથી થયું.

પાછલાં થોડાં અઠવાડિયાં દરમિયાન શ્રી ચકવર્તી રાજગોપાલાચારીની પ્રેરણાથી કોંગ્રેસે બ્રિટનને એક વળી બીજી દરખાસ્ત કરી છે. રાજગોપાલાચારી કોંગ્રેસના દક્ષિણમાર્ગીઓમાંના એક મનાય છે. તેમની તેજસ્વી બુદ્ધિ, તેમનું સ્વાર્થના જરા સરખાવે સ્પર્શ વિનાનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને કોઈ પણ મુદ્દાના ગર્ભમાં ઊતરી તેનું સચોટ પૃથક્કરણ કરવાની તેમની વેધક શક્તિ એ બધાં અમારા ધ્યેયે પહોંચવાના કાર્યમાં એક મોટી મૂડીરૂપ બન્યાં છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસની સરકાર રાજવહીવટ ચલાવતી હતી ત્યારે એઓ તેના વડા પ્રધાન હતા. સંઘર્ષ ટાળવાની તત્પરતાથી તેમણે એક એવી દરખાસ્ત રજૂ કરી, જે તેમના સાથીઓમાંથી થોડાએ કંઈક અચકાતાં અચકાતાં માન્ય રાખી. રાજાજીની દરખાસ્ત એવી હતી કે બ્રિટને હિંદની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવો અને ચાલુ મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર હોય એવી મધ્યમાં એક કામચલાઉ રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના કરવી. બ્રિટન આટલું કરે તો એ કામચલાઉ રાષ્ટ્રીય સરકાર મુલકના સંરક્ષણનો કુલ હવાલો લે અને એ રીતે યુદ્ધપ્રયાસમાં સહાય કરે.

કોંગ્રેસ તરફથી કરવામાં આવેલી આ દરખાસ્ત અત્યંત વહેવારુ હતી અને રાજવહીવટની ચાલુ વ્યવસ્થામાં કોઈ જાતની દખલ અથવા ફેરફાર કર્યા વિના તેનો તત્કાળ અમલ કરવામાં કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી નહોતી. આ રાષ્ટ્રીય સરકારનું સ્વરૂપ અનિવાર્યપણે જ મિશ્ર રહેવાનું હતું અને તેમાં લઘુમતી સમૂહોને પૂરેપૂરું પ્રતિનિધિત્વ મળનાર હતું. સ્પષ્ટપણે આ દરખાસ્ત મવાળ હતી. મુલકના બચાવની અને યુદ્ધપ્રયાસની દષ્ટિથી વિચારતાં કોઈનેયે સમજાય એવું સ્પષ્ટ છે કે એને માટે કોઈ પણ પ્રયાસ મન મૂકીને ગંભીરપણે કરવો હોય તો તેમાં પ્રજાના વિશ્વાસની અને તેના રાજબુશીના સહકારની વાત સમાઈ જાય છે. રાષ્ટ્રીય સરકારને જ એવો વિશ્વાસ તેમ જ સહકાર મેળવવાની સંધિ મળી શકે. સામ્રાજ્યવાદની રીતરસમોને રસ્તે એ વાત કદી ન બને તેવી છે.

પરંતુ સામ્રાજ્યવાદ જુદી જ ઢબે વિચાર કરે છે. તેને એવો ખ્યાલ છે કે તે હજીયે પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખવાને અને પ્રજાને દબાવી દઈ જોરજુલમથી તેની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવાને સમર્થ છે. આજે તેને માથે જીવસંતોસટની આફત તોળાઈ રહી છે તે ઘડીએ પણ આ પગલું લેવાથી હિંદ પરનો રાજકીય તેમ જ આર્થિક કાબૂ જતો કરવો પડે તો તે તેને છોડવો નથી અને એ પગલું ભરી સંગીન મદદ

મેળવવાની તેની ખુશી કે તૈયારી નથી. હિંદમાં તેમ જ બાકીના સામ્રાજ્યમાં ઉચિત પગલું ભરવાથી સામ્રાજ્યવાદને જે ભારે નૈતિક આબરૂ મળે તે મેળવવાનીયે તેને પરવા નથી.

આજે ૧૯૪૦ની સાલના ઓગસ્ટ માસની આઠમી તારીખે આ લખતો હું બેઠો છું તે જ વખતે વાઇસરોયે બ્રિટિશ સરકારનો જવાબ તેમની વતી અમને આપી દીધો છે. જવાબની ભાષા તેની તે જ સામ્રાજ્યવાદની પુરાણી ઘમંડી ભાષા છે અને તેના અર્થમાં કોઈ પ્રકારનો ફરક પડ્યો નથી. કાળની આગેકૂચ અહીં હિંદમાં, ત્યાં યુરોપમાં અને બધેય દુનિયામાં ચાલુ છે, અને છેવટની ઘડી આવી રહી છે.

મારા કેટલાયે સાથીઓ વળી પાછા જેલોમાં જઈને બેઠા છે અને મને તેમની કંઈક અદેખાઈ પણ આવે છે. સંભવ છે કે યુદ્ધની, રાજકારણની, અને ફાસીવાદની ને સામ્રાજ્યવાદની જેલ બહારની આ પાગલ દુનિયાના કરતાં જેલની કોટડીના બંધનના એકાંતમાં જીવનનાં સર્વ અંગોના પરિપૂર્ણ મેળની લાગણી કેળવવાનું વધારે સરળ હશે.

આમ છતાં આ પાગલ દુનિયામાંથીયે કોઈક વાર થોડા વખત પૂરતો છુટકારો મેળવવાનો ઇલાજ નથી એવું તો નથી જ. એવો ઇલાજ કોઈ કોઈ વાર મળી જાય છે. ગયે મહિને તેવીસ વરસના લાંબા ગાળા બાદ હું પાછો કાશ્મીર જઈ આવ્યો. ફક્ત બાર દિવસ મને ત્યાં ગાળવાના મળ્યા, પણ એ દિવસો સૌંદર્યથી ભરેલા હતા અને અદ્ભુત વશીકરણની એ રળિયામણી ભૂમિની સુંદરતા મેં ધરાઈ ધરાઈને નીરખી. કાશ્મીરની ખીણમાં આમતેમ હું ખૂબ રઝળ્યો, વધારે ઊંચાણવાળા, પહાડોમાં પણ ઘણું ફરી આવ્યો, એક હિમનદીના પ્રવાહ પર મેં ચડાણ કર્યું અને મને થયું કે ના, જિંદગી જીવવા જેવી છે, તેમાંયે કંઈ સાર્થકતા છે; દુનિયાના ક્ષણિક પાગલપણાથી અકળાઈ જવાનું કશું જ કારણ નથી.

અલ્લાહાબાદ,
ઓગસ્ટ ૮, ૧૯૪૦

જવાહરલાલ નેહરુ

અનુક્રમણિકા

ભાષાંતર વિશે બે બોલ.....	૫
બીજી આવૃત્તિ વિશે	૫
ચોથી આવૃત્તિ.....	૬
ઉપોદ્ઘાત	૭
પ્રસ્તાવના.....	૨૧
પુરવણી	
પાંચ વર્ષ બાદ.....	૨૩
૧. કાશ્મીરથી ઊતર્યા	૧
૨. બચપણ.....	૬
૩. થિયોસોફી	૧૨
૪. હેરો અને કેમ્બ્રિજ	૧૮
૫. પાછા ફરતાં દેશમાંનું રાજકીય વાતાવરણ	૩૦
૬. હિમાલયમાં એક સાહસ	૪૨
૭. ગાંધીજીનું આગમન: સત્યાગ્રહ અને અમૃતસર.....	૪૪
૮. મસૂરી છોડવાનો હુકમ	૫૪
૯. કિસાનોમાં ભ્રમણ.....	૬૧
૧૦. અસહકાર	૬૮
૧૧. મારી પહેલી જેલ.....	૮૨
૧૨. અહિંસા અને તલવારનો ન્યાય	૮૮
૧૩. લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલ.....	૯૮
૧૪. ફરી બહાર.....	૧૦૭
૧૫. હૃદયમંથન	૧૧૪
૧૬. નાભામાં એક ફારસ.....	૧૧૮
૧૭. મૌ. મહમદઅલી	૧૨૭
૧૮. મારા પિતા અને ગાંધીજી.....	૧૩૪
૧૯. કોમવાદની મરકી.....	૧૪૬
૨૦. મ્યુનિસિપલ કામ	૧૫૫

૨૧. યુરોપમાં	૧૬૧
૨૨. હિંદમાં પક્ષભેદો અને ચર્ચાઓ	૧૭૧
૨૩. બ્રસેલ્સમાં પીડિતોનું સંમેલન.	૧૭૭
૨૪. હિંદ આવીને પાછા રાજકારણમાં	૧૮૩
૨૫. લાઠીમારનો અનુભવ.	૧૮૬
૨૬. મજૂરસંઘ મહાસભા	૨૦૨
૨૭. વાતાવરણમાં ગાજવીજ	૨૧૨
૨૮. પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પછી	૨૨૫
૨૯. સવિનયભંગનો પ્રારંભ.	૨૩૫
૩૦. નૈની જેલમાં	૨૪૫
૩૧. યરવડાની મસલતો.	૨૫૭
૩૨. સંયુક્ત પ્રાંતમાં નાકરની લડત.	૨૬૭
૩૩. પિતાશ્રીનું અવસાન	૨૮૦
૩૪. દિલ્હીનો કરાર	૨૮૪
૩૫. કરાંચી મહાસભા	૨૯૭
૩૬. લંકામાં એક માસ	૩૧૧
૩૭. સંધિ દરમિયાન ઘર્ષણ.	૩૧૫
૩૮. બીજી ગોળમેજી પરિષદ.	૩૨૯
૩૯. સંયુક્ત પ્રાંતના કિસાનોમાં અશાંતિ.	૩૪૩
૪૦. યુદ્ધવિરામની સમાપ્તિ	૩૬૪
૪૧. ઓર્ડિનન્સો, પકડાપકડી, જપ્તીઓ	૩૭૨
૪૨. બણગાંબાજી	૩૭૭
૪૩. બરેલી અને દહેરાદૂનની જેલોમાં	૩૮૦
૪૪. જેલમાં બદલાતી મનોવૃત્તિઓ	૪૦૧
૪૫. જેલમાં મનુષ્યોત્તર પ્રાણીઓ	૪૦૯
૪૬. મંથન	૪૧૬
૪૭. ધર્મચર્ચા	૪૨૬
૪૮. બ્રિટિશ સરકારની 'દ્વિમુખી રાજનીતિ'	૪૩૯
૪૯. લાંબા કારાવાસનો અન્ત	૪૫૫
૫૦. ગાંધીજીની મુલાકાત	૪૫૯
૫૧. મધ્યમમાર્ગીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ	૪૭૦

૫૨. સાંસ્થાનિક દરજ્જો અને સ્વાતંત્ર્ય	૪૭૮
૫૩. હિંદ, જૂનું અને નવું	૪૮૯
૫૪. અંગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી.	૪૯૭
૫૫. આંતરજાતીય વિવાહ : લિપિનો પ્રશ્ન.	૫૧૬
૫૬. કોમવાદ અને પ્રગતિવિરોધ.	૫૨૪
૫૭. દુસ્તર ઘાટ.	૫૪૧
૫૮. ભૂકંપ	૫૫૦
૫૯. અલીપુર જેલ	૫૬૨
૬૦. લોકશાસન-પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં.	૫૬૮
૬૧. સત્યાનાશ	૫૭૪
૬૨. અજબ સમસ્યાઓ	૫૮૬
૬૩. હૃદયપલટો કે બળાત્કાર?	૬૧૧
૬૪. દહેરાદૂનની જેલમાં પાછો.	૬૨૯
૬૫. અગિયાર દિવસ.	૬૩૭
૬૬. પાછો જેલમાં	૬૪૨
૬૭. કેટલાક તાજા બનાવો	૬૪૯
૬૮. ઉપસંહાર.	૬૭૪
તાજાકલમ	૬૭૮
પરિશિષ્ટો :	
૧. પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા.	૬૭૯
૨. (૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૩૦ને દિવસે યરવડા જેલમાંથી મહાસભાના આગેવાનોએ સમાધાનની શરતો સૂચવનારો સર તેજબહાદુર સપ્તુ તથા શ્રી મુ. રા. જયકરને લખેલો કાગળ.)	૬૮૧
૩. પુણ્યસ્મરણનો ઠરાવ	૬૮૫
સૂચિ.	૬૮૭

પંડિત જવાહરલાલનું પુસ્તક નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર, કે નથી 'ગાંધીવાદ'ની સામે પડકાર. પ્રસંગે પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવન અને વિચારનું પૃથક્કરણ કરતાં જવાહરલાલે ગાંધીજીને ઊભરાતા પ્રેમથી ભરેલી અને શુદ્ધ ભક્તિથી ભરેલી જે અંજલિ આપી છે, તેની બરોબરી પણ કરવાની કોઈ ગાંધીજીના અનુયાયી કે ભક્તની મજદૂર નથી, એમ મારું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે. એ અંજલિઓથી આ દેશની તેમ જ દેશ બહારની આલમને ગાંધીજીને જાણવામાં અતિશય સાહાય્ય થશે. પણ સાહાય્ય તો એટલી જ ગાંધીજીનાં વિચાર, કૃત્યો અને કાર્યપ્રણાલીની ટીકાથી પણ થવાની છે એ વિશે મને શંકા નથી.

જવાહરલાલની જીવનકથા નિત્ય વિકાસવંત જીવનના અસાધારણ વિકાસક્રમનો પોતાને મુખે કહેવાયેલો ઇતિહાસ છે. આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીરજીવનની કથા છે; યુવાવસ્થાથી જ વૈભવમાત્રને ફગાવી રણમાં ઝૂઝનાર, અનેક આઘાતોથી માથું લોહિયાળું થયા છતાં માથું અણનમ રાખનાર, બલકે માથું હાથમાં લઈને ઝૂઝનાર યોદ્ધાના જીવનની કથા છે.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આકરામાં આકરી રીતે છતાં 'લાજવાબ' રીતે એમણે જેવી વહી વાંચી છે તેવી કેટલાંય વર્ષો થયાં વંચાયેલી જાણી નથી. કેટલાક અંગ્રેજો એ પુસ્તકથી ચકિત થયા છે. તેનું એકલું કારણ એ નથી કે તેમની જ ભાષાને તેમને ચકિત કરે એવી સુગમતા અને કુશળતાથી એક પરદેશીએ વાપરી છે; પણ તેમની કારકિર્દીને વિશેનું નર્યું પણ કડવું સત્ય તેમના હૃદયસોંસરું પેસી જાય અને તેમની બુદ્ધિમાં ઊતરે એવી રીતે પંડિતજીએ રજૂ કર્યું છે.

આ પુસ્તકના અભ્યાસથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી, સ્ફૂર્તિ અને ચેતન મળે છે તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છોડ્યે પાલવે એમ નથી.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

(ઉપોદ્ધાતમાંથી)

ISBN 978-81-7229-639-1

9 788172 296391
₹ 500